

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Diplomová práce

Bc. Danica Babicová

Realita jako systémový fenomén

Reality as a System Phenomenon

Praha 2010

vedoucí práce: PhDr. Ivan Slaměník, Csc.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 30. 7. 2010

Danica Babicová

Děkuji Peťovi Parmovi, to bylo ale štěstí, že jsem tě potkala.
Děkuji Ivanovi Slaměnikovi za skvělé vedení, doporučení, rady, povzbuzení, dobrou náladu.
Děkuji svým rodičům Mildovi Mocovi a Danke Babicovej, hm... kde začít... za všechno!
Nesmírně děkuji všem respondentům, kteří se zúčastnili dotazníkových šetření výzkumu chápání reality a také všem, kteří mi pomáhali oslovovat další respondenty.
Děkuji Honzovi Stáhalovi, který mě nejvíc, jak to jen jde, nutí přemýšlet konstruktivisticky a s důvěrou.
Děkuji Tobymu a Aničce. No more flying solo!
Děkuji Ludwigu Wittgensteinovi.... za to, jaký byl člověk.
Děkuji přátelům z Pražského společenství Kristova.
Děkuji Čeburašce, za přátelství i kolegovství.
Děkuji všem přátelům a kamarádům.
Marisovi děkuji za tabulku.
Děkuji Žubře.

Abstrakt

Předkládaná práce se zabývá souvislostmi mezi způsoby vytváření reality a existencí člověka jakožto biologického, psychického a sociálního systému. Zabývá se také způsobem vytváření reality v komunikaci. Teorie v rámci této práce diskutované bychom mohli souhrnně nazvat jako konstruktivistické nebo systemické.

Výzkumná část používá prototypického přístupu k prozkoumání chápání pojmu „realita“ laickou veřejností. Výzkum byl realizován ve dvou etapách. V první etapě bylo získáno co nejvíc obsahových vyjádření pojmu „realita“, které pak byly dále kategorizovány. Ve druhé etapě hodnotili respondenti vytvořené kategorie pojmu „realita“ na škále Likertova typu. Výsledkem je významové vymezení tohoto širokého pojmu.

Klíčová slova: konstruktivismus, systémové teorie, Wittgenstein, prototypický přístup

Abstract

The thesis deals with relations between the way we construct our reality and human existence in terms of its biological, psychic and social system consequences. It is also concerned with the way we construct our reality through communication. The theories discussed in this thesis can be generally described as constructivist or systemic.

In the second part of the thesis we applied the prototype approach to a study of understanding of the term „reality“ in laymen population. The research was two-phased. In the first phase we acquired statements on what is understood under the term „reality“. We then categorized the statements. In the second phase the categories were rated by the subjects on a Likert-type scale. The outcome of our study are some content definitions of the term „reality“.

Key words: constructivism, system theories, Wittgenstein, prototype approach

„The hard sciences are successful because they deal with the soft problems; the soft sciences are struggling because they deal with the hard problems.“

Heinz von Foerster

Obsah

1. Úvod.....	9
---------------------	----------

I. Teoretická část

2. Úvod do konstruktivistického myšlení.....	13
2. 1. Konstruktivismy minulé i současné.....	14
2. 2. Piagetův konstruktivismus.....	15
2. 2. 1. Konstruktivistické principy vyplývající z Piagetovy teorie.....	18
2. 3. Radikální konstruktivismus.....	19
2. 3. 1. Epistemologická a ontologická problematika v radikálním konstruktivismu	23
2. 4. Zhodnocení konstruktivismu.....	24
3. Systémy.....	28
3. 1. Obecná teorie systémů a kybernetika.....	28
3. 2. Obecná definice systému.....	30
3. 3. Otevřené a uzavřené systémy.....	31
3. 4. Autopoietická organizace živých systémů.....	33
3. 5. Diference systém – prostředí.....	34
3. 6. Autopoietické systémy jsou kognitivní systémy.....	37
3. 7. Mechanismy řízení a kontroly v systémech.....	38
3. 8. Modelování v systému.....	41
3. 9. Člověk jako psychický a sociální systém.....	42
4. Realita vzniklá v konverzaci.....	45
4. 1. Nepravděpodobnost komunikace.....	46
4. 2. Jazyk jako nástroj pro zvýšení pravděpodobnosti úspěšnosti komunikace.....	47
4. 3. Biologická funkce jazyka z hlediska systému.....	48
4. 4. Ludwig Wittgenstein.....	50
4. 4. 1. Jazykové hry.....	52
4. 4. 2. Pravidla jazykových her a „hra podle pravidel“.....	54
4. 4. 3. Neexistence „soukromého“ jazyka.....	56
4. 5. Komunikace jako konstituční moment sociálních systémů.....	58
5. Shrnutí a závěr.....	61

II. Výzkumná část

6. Cíl výzkumu	65
7. Metodika	65
8. První etapa výzkumu	66
8. 1. Výběrový soubor	66
8. 2. Metoda	67
8. 3. Výsledky	68
9. Druhá etapa výzkumu	71
9. 1. Výběrový soubor	71
9. 2. Metoda	72
9. 3. Výsledky	73
9. 3. 1. Škálová hodnocení u celkového souboru	73
9. 3. 2. Škálová hodnocení v souvislosti s pohlavím	75
9. 3. 3. Škálová hodnocení v souvislosti se vzděláním	79
9. 3. 4. Škálová hodnocení v souvislosti s věkem	83
10. Diskuze	86
Literatura	89
Seznam tabulek	101
Přílohy	102

1. Úvod

„I need not say that what I am about to describe has no existence.“

„One can only give one's audience the chance of drawing their own conclusions as they observe the limitations, the prejudices, the idiosyncrasies of the speaker.“

„.... the need of coming to some conclusions on a subject that raises all sorts of prejudices and passions, bowed my head to the ground.“

Virginia Woolf, *The room of one's own*

V této práci představujeme teorie, které bychom mohli souhrnně nazývat „konstruktivistické“. Očima konstruktivismu v nejširším smyslu se budeme dívat na způsob, jakým si vytváříme něco, čemu říkáme „realita“. Některé základní charakteristiky lidské existence budou modelovány jako systémové.

Jak si vytváříme „realitu“? K čemu realitu potřebujeme? Co vyplývá z toho, když něco nazveme realitou? K čemu nám to slouží, nebo čemu tím sloužíme my? Jakým způsobem nás realita utváří? Na základě našeho výzkumu obsahového vymezení chápání pojmu „realita“, který bude také v této práci také představen, bychom mohli prozatím říci, že realita je něco, v čem žijeme a v čem umíráme. Všichni spolu, ale každý sám. Jako lidské systémy totiž existujeme v úplné samotě (Parma, 2006b).

Naše práce a myšlenky v ní prezentované jsou ponejvíce inspirované systemickým myšlením tak, jak je vyučováno v pražském Institutu systemických studií pod vedením

dr. Petra Parmy. Neklademe si za cíl postihnout celou teoretickou šíři zkoumaných jevů, budeme se zde zabývat pouze některými myšlenkovými školami a přístupy, které mají společné některé konstruktivistické prvky, a mohou být také souhrnně nazývány „systemické“ nebo „systémové“ (Parma, 2006a).

Cílem této práce je:

- seznámit čtenáře s některými teoriemi zabývajícími se epistemologickými otázkami povahy vytváření „reality“
- podívat se na člověka v kontextu jeho „systémové“ existence, tedy zkoumat člověka optikou teorií systémů
- představit některé přístupy k otázkám jazyka a komunikace, které mohou přispět k pochopení toho, jakým způsobem jazyk a komunikace ovlivňují naše konstruování a vnímání reality
- ukázat, že ačkoliv jako živé systémy žijeme v subjektivním světě vlastní zkušenosti, tuto zkušenost můžeme uchopit pouze na základě společných interakcí a jazyka vytvářeného ve společnosti
- představit výsledky výzkumu sledujícího obsahové vymezení pojmu „realita“ v české populaci

Struktura práce pak vypadá následovně: v první (teoretické) části v kapitole 2 budeme uvedeni do filozofie konstruktivismu, důraz bude kladen na podrobnější výklad konstruktivismu Jeana Piageta a radikálního konstruktivismu. Teorie systémů, které pracují s konstrukty člověka v kontextu jakési jeho „systémové“ existence, budou představeny v kapitole 3. Jazyk a komunikace budou uvažovány v kapitole 4.

Druhá (výzkumná) část představí výsledky prototypického výzkumu laického chápání pojmu „realita“. Výzkum byl realizován ve dvou etapách. V první etapě odpovědělo 60 respondentů na otázky: „Co si představujete pod pojmem „realita“? S čím máte pojem „realita“ spojený? Co pro vás „realita“ znamená?“ Z těchto odpovědí jsme vytvořili 52 obsahových kategorií „reality“, které respondenti (N= 86) ve druhé etapě výzkumu hodnotili na škále Likertova typu od 1 – „vůbec neodpovídá pojmu realita“ po 5 – „zcela odpovídá pojmu realita“.

Zveme Vás, milý čtenáři, k nahlédnutí naší práce a usilovného bádání. Hned v úvodu je ale ještě třeba učinit důležité rozlišení – totiž mezi epistemologií (povahou poznávání) a ontologií (povahou skutečnosti, nebo-li tím, zda něco skutečně existuje). Z hlediska našeho přístupu, tedy z hlediska konstruktivistického nebo systémového, není možné něco tvrdit s ontologickou jistotou (*„Jedinou jistotou, kterou zaručeně máme, je jistota, že v ničem nemáme žádnou jistotu. A i to je zatraceně nejisté....“* Parma, 2006b, str. 28). Máme přístup pouze k tomu, co jsme si sami vytvořili, tedy k našim konstruktům „reality“. Naše úvahy budou tedy čistě epistemologické, tj. související s tím, jak poznáváme, resp. související s možnými úhly pohledu na to, jak poznáváme, nebo jak si naše poznání vytváříme.

Část II

Teoretická část

2. Úvod do konstruktivistického myšlení

K prozkoumání vytváření reality je konstruktivismus jako široký filozofický a vědecký proud velmi vhodným nástrojem, protože právě tuto problematiku do hloubky nahlíží. Důležitými tématy konstruktivistických teorií jsou otázky epistemologie, fungování systémů, otázky jazyka, komunikace apod. Každá konstruktivistická teorie ve smyslu, v jakém zde o nich budeme pojednávat, musí splňovat základní konstruktivistickou premisu, která říká, že poznávání je aktivní proces a poznávající subjekt aktivně konstruuje svoje vědění z procesu učení. Vědění nemůže být pasivně přijímáno z prostředí, ale musí být aktivně konstruováno organismem samotným (např. Piaget, 1954; Von Glasersfeld, 1984; Heylighen, Joslyn, 2001; Quale, 2002). Jinak řečeno, z hlediska konstruktivismu nemáme a nemůžeme mít žádné objektivní poznání reality, veškeré naše vědění je subjektivně zkonstruované.

Adjektivum konstruktivistické (konstruuující, vytvářející) lze pojímat také jako protiklad adjektiva objektivistické (pevně dané, odpovídající skutečnosti). Konstruktivismus jako jakýsi „reformní“ proud ve filozofickém i vědeckém myšlení vystupuje proti tradičnímu objektivistickému pojetí povahy poznávání, který předpokládá, že existuje objektivní realita, jejíž struktura je nezávislá na pozorovateli. Na základě „správného“ myšlení pak můžeme tuto objektivní realitu poznat (Von Glasersfeld, 1984; Hardy, 1997).

Zdůrazňujeme, že ambicí konstruktivismu není tvrdit něco o tom, jak věci ve skutečnosti *jsou*, konstruktivismus se zabývá tím, jak *my* si věci, svět, realitu, *vytváříme*. Bude také ukázáno, že většina kritiky vůči konstruktivismu vychází právě z toho, že neberou v potaz rozlišení epistemologie/ontologie.

2. 1. Konstruktivismy minulé i současné

Historicky sahají kořeny konstruktivismu až k presokratikům (Hussey, 1999), z novověké filozofie pak k anglickým empirikům a Kantovi (Von Glasersfeld, 1984). Například pro Huma (1777/1996), stejně jako pro Kanta (1783/1992), sestává naše realita (Hume a Kant mluví o „světě“) z objektů naší zkušenosti. Podle Kanta člověk nemůže poznávat objektivně, je předem ve svém vnímání omezen kategoriemi prostoru a času, které jsou nezrušitelnou mezí našeho poznávání. Důsledně rozlišuje mezi „věcmi o sobě“, tj. ontologickou povahou věcí, a „věcmi pro nás“, tj. způsobem, jakým se nám věci jeví. Ať už se nám jeví jakkoliv, vždy je to právě v prostoru a čase, které jsou formami naší zkušenosti, oblastí, která umožňuje to, aby se nám věci vůbec vyjevovaly. „Věci o sobě“ čas ani prostor v sobě jaksi nemají (Kant, 1992). Kantovi úvahy jsou velice zajímavé, o mnohém se dá pochybovat, spekulovat, nicméně konstruktivistický prvek v jeho myšlení je výrazný.

V moderní psychologii položil základy konstruktivismu Jean Piaget (Riegler, 2001). Ve výše uvedeném smyslu základní konstruktivistické premisy je konstruktivistických ale mnoho teorií (Quale, 2007). Geelan (1997) mluví o šesti formách konstruktivistických teorií a uvádí také některé jejich představitele:

- 1) personální konstruktivismus (George Kelly, 1955 in Geelan, 1997, str. 17; Jean Piaget, 1954), který zdůrazňuje právě to, že poznávající subjekt si sám vytváří (konstruuje) svoje poznání,
- 2) radikální konstruktivismus (Ernst von Glasersfeld, 1984; 1987; 1997; 2001), který kromě základní konstruktivistické premisy přináší ještě další premisu, totiž že funkce poznávání je adaptivní a slouží k organizaci zkušeností, nikoliv k poznávání ontologické reality,
- 3) sociální konstruktivismus (Joan Solomonová, 1987 a 1994 in Geelan, 1997, str. 18), ve kterém se klade důraz na sociální aspekty konstruování individuálních i společenských konceptů,
- 4) sociální konstrukcionismus (Kenneth Gergen, 1985; 1997) obhájí sociální konsensus (*social negotiating*, jehož základem je jazyk jakožto konstituční fenomén) jako zdroj a

hranice poznání,

5) kritický konstruktivismus (P. Taylor, 1994 in Geelan, 1997, str. 19), který zdůrazňuje to,

že sociálně konstruovány jsou už samotné procesy poznávání,

6) kontextuální konstruktivismus (William Cobern, 1993 in Geelan, 1997, str. 19; 2000),

který zdůrazňuje zejména kulturní (nebo politický, Cobern, 2004) kontext poznávání.

Různé formy konstruktivismu zdůrazňují odlišné úhly pohledu a způsoby konstruování, oscilující mezi póly subjektivismu a objektivismu v různých oblastech možnosti našeho poznání (Geelan, 1997; Sánchez, Loredó, 2009), nicméně pořád zůstávají součástí jednoho kompaktního proudu (Geelan, 1997). Jejich společným aspektem je nahlížení vzniku reprezentací (konstruktů) s tím, že tyto nejsou reprezentacemi „skutečnosti“, i když různí představitelé jsou v tomto ohledu různě důslední (Bickhard, 1997). Hagendijk (Hagendijk, 1996 in Van den Belt, 2003, str. 203) kategorizuje konstruktivismy jako umírněné a radikální. Podle této kategorizace pak radikálně konstruktivistické teorie (jako jsou například i teorie autopoietických systémů, kybernetika, teorie sociálních systémů a další, které budou probírány v následujících kapitolách) vidí účel vytváření „reality“ jedincem nebo společností v tom, že si tím vlastně konstruuje sebe sama pro sebe sama. Radikální konstruktivismy tedy spíše tíhnou k pólu subjektivismu, resp. k subjektivní povaze a účelu konstruování světa.

Pro záměry této kapitoly a uvedení do konstruktivistického myšlení jsme si vybrali personální (umírněný) konstruktivismus představovaný Jeanem Piagetem a radikální konstruktivismus, jehož průkopníkem je Ernst von Glasersfeld.

2. 2. Piagetův konstruktivismus

Jean Piaget, jak už bylo zmíněno, patří k prvním představitelům konstruktivismu v moderním psychologickém myšlení. Jeho teorie kognitivního vývoje je užitečným konceptem pro ilustraci konstruktivismu založeném na důkladném empirickém výzkumu.

Kognice či inteligence v nejširším smyslu, slouží k adaptaci organismu na jeho prostředí. Piaget přichází s velmi zajímavým konceptem, totiž že vývoj inteligence (která v jeho případě zahrnuje vnímání, rozpoznávání, diferencování, poznávání okolí, smyslové vnímání, schopnost vnímat vztahy apod.) souvisí s vlastní aktivitou, zaujetím vlastní aktivitou a možnými následky a souvislostmi, které tato aktivita má, resp. s tím, jak dítě tyto různé souvislosti vnímá.

V Piagetově teorii kognitivního vývoje se mluví o 5 stádiích vývoje, nicméně důležité konstruktivistické principy budeme ilustrovat na prvním stadiu vývoje tzv. senzomotorické inteligence (od narození do věku přibližně 15 až 24 měsíců; Piaget úmyslně ponechává periodizaci značně volnou vzhledem k interindividuálním rozdílům mezi dětmi; Piaget, 1954; Šulová, 2004), v rámci kterého Piaget rozlišuje dalších 6 fází. V knize „*Construction of reality in a child*“ (1954) pojednává o tom, jak se u dítěte postupně vytváří pojetí objektu, prostoru, kauzality a času.

Principy, které jsou hnacím motorem kognitivního vývoje, jsou asimilace (vytváření schémat) a akomodace (jakýsi rušivý element, který zpochybňuje (nabourává) vytvořená schémata a nutí ke stále nové asimilaci). Asimilovat znamená podřizovat prostředí organismu (resp. jeho schématům), asimilace je tedy v podstatě konzervativní princip, zatímco akomodace představuje zdroj změn a narušování schémat. Inteligence se rodí z antagonistického působení asimilace a akomodace, zároveň je i rolí inteligence tyto dva principy koordinovat (Piaget, 1954).

Na základě svých pozorování Piaget usuzuje, že dítě v počátku vývoje nerozlišuje mezi sebou a okolím. V prvních dvou fázích (stadia reflexních aktivit a nejranějších návyků) vývoje senzomotorické inteligence (přibližně do 3 měsíců postnatálního věku), je dětský svět tvořen smyslovými vjemy, obrazy (*pictures*), které mohou být od sebe odlišeny, jsou rozeznávány (např. hlas matky od ostatních hlasů), ale nemají trvání nebo prostorovou organizaci. Nejdříve není svět a jeho objekty a vztahy ničím jiným než těmito obrazy, se kterými dítě zachází jako s podněty ke své aktivitě. Jsou vlastně jakousi prodlouženou rukou jeho aktivity, dítě si ovšem není vědomo toho, že jsou vytvářeny právě touto aktivitou, jelikož

si ještě není vědomo sebe sama. Všechno, co se v jeho fenomenálním poli děje, dítě vnímá jako něco, co souvisí s vlastní aktivitou. Vnímání je zcela difúzní, dítě neví, že nějaké „já“ existuje, proto také ani nedokáže rozlišovat mezi sebou a okolím. Asimilace slouží v těchto prvních fázích vývoje k využívání externího prostředí a k vyživování dědičných nebo získaných schémat. Schémata jako sání, vizuální vnímání, úchop jsou neustále akomodována (narušována; *challenged*). Asimilace jakožto rozpoznávání a fixování určitých konceptů (schémat) probíhá prostřednictvím cviku (*reproduction assimilation*), vytváření generalizací, tj. rozšiřování již naučených schémat na další situace (*generalizing assimilation*) a rozpoznávání situací nebo objektů, které začíná již v nejranějším období například v souvislosti se sáním, kdy dítě začne velmi brzy (s jistotou už od 2. týdne života) rozpoznávat, ze kterého objektu poteče při sání mléko, a ze kterého nepoteče (*recognitory assimilation*). Schémata si dítě utváří na základě opakování aktivit, v prvních dvou fázích mluví Piaget o tzv. primárních cirkulárních reakcích, jako jsou právě sání a další aktivity, které v tomto období souvisí zejména s vlastním tělem (Šulová, 2004). Na základě primárních cirkulárních reakcí se dítě učí rozpoznávat jak objekty, tak situace. Nicméně, jak už bylo naznačeno, nejedná se o rozpoznávání objektů, resp. okolního světa jakožto objektů, protože asimilovaná schémata nejsou v prvních měsících života vnímána nezávisle na bezprostřední aktivitě dítěte. Primární asimilace znamená absolutní kontinuitu mezi vlastní aktivitou a vnímanými podněty (Piaget, 1954).

Ve třetím stadiu (od 3 do 7 – 8 měsíců) začíná dítě rozšiřovat svoji aktivitu na okolní předměty (sekundární cirkulární reakce), uchopuje předměty do rukou a tyto předměty sleduje. Koordinace haptického a zrakového vnímání souvisí s postupným vytvářením konceptu objektu (resp. objektivizace, což je poznání, že objekty a svět existují nezávisle na dítěti samotném a také že vlastní aktivita není jedinou kauzální příčinou světového dění). Dítě například zprvu nehledá předměty, které drželo v ruce a vypadnou mu nebo které byly odstraněny z jeho vizuálního pole.

Během čtvrtého stádia (asi od 7 do 12 měsíců) začíná dítě pomalu chápat určité pravidelnosti ve vztahu k objektům i osobám (např. dítě ztracené předměty už aktivně hledá,

a to i mimo své vizuální pole, a pomalu začíná chápat stálost objektu, nicméně předpokládá, že ukrytý předmět nalezne na tom samém místě, kde jej nalezlo předtím i když byl předmět před jeho zrakem ukryt na další místo (mluvíme o experimentu s ukrytím předmětu, hledáním, následném ukrytí předmětu na to samé místo, ale v zápětí viditelně přemístěném do dalšího úkrytu, popř. ještě na třetí místo). Dítě začíná v tomto období aktivně experimentovat, aby zjistilo, jaké nové možnosti daná situace nebo objekt skýtá (terciální cirkulární reakce). Například v souvislosti s ostatními osobami už dítě nečeká na to, až budou reagovat na jeho dotečky, ale samo aktivně dává předměty do jejich rukou, staví se jim do cesty, samo vymýšlí různé aktivity. V tomto stadiu dítě pomalu přechází od vnímání kauzality související s jeho aktivitou k počátkům poznání kauzality nezávislé na jeho aktivitě.

Páté stadium (asi od 12 do 18 měsíců) představuje další pokrok, i když například v souvislosti s objekty je dítě stále závislé na tom, co vidí. V šestém stadiu (s počátkem kolem 18 měsíců) má dítě už obraz předmětu, i když je předmět nepřítomný, tedy vytvoří si jeho reprezentaci. Co se týče ostatních osob, už si uvědomuje, že tyto osoby jsou autonomním zdrojem aktivity, už ví, že to není ono samo, kdo jejich aktivitu spouští. Vrcholem stadia vývoje senzomotorické inteligence je ustálení předmětů v čase, zvnitřnění si permanence objektů, pochopení autonomie ostatních osob a tedy rozlišení svojí aktivity od jejich a sebe sama od okolního světa. Dítě přešlo ze stadia počátečního solipsismu ke konstruování světa, jehož je ono samo součástí jakožto jeden z prvků.

2. 2. 1. Konstruktivistické principy vyplývající z Piagetovy teorie

V poslední kapitole své knihy Piaget formuluje princip, který nese toto utváření chápání světa: mysl (inteligence) organizuje svět tím, že organizuje sama sebe (Piaget, 1954; Von Glasersfeld, 1999). Sebeorganizace je princip, který zmiňovali před Piagetem už jini (např. ve 30. letech Ludwig von Bertalanffy), nicméně Piaget byl první, kdo chápal sebeorganizaci jako základní princip lidského poznání (Von Glasersfeld, 1999). Piaget sice explicitně

neformuloval způsob, jakým dítě dojde k poznání, že on a svět okolo něj není jedno (což v podstatě znamená vytvoření si „světa“), podle Von Glasersfelda (1982; 1999) však můžeme z jeho prací usuzovat na dva základní teoretické principy: 1) poznání se rodí z aktivity, a 2) základem poznání z aktivity jsou rytmus a pravidelnost.

Obraz světa, které si dítě postupně vytvoří, je nesen právě principem asimilace, resp. generalizace, a podle Piageta je jakýmsi vedlejším produktem asimilace. Asimilace tedy znamená, že dítě si postupně vytváří a organizuje schémata v rámci aktivního experimentování. Tato aktivita není pouhý zvyk, dítě si všímá vztahů mezi svojí aktivitou a následky, které tato jeho aktivita má. Poznání, které si dítě vytváří, svět, do kterého se pomalu „učí“, vychází z jeho vlastní aktivity. Kauzalita, kterou se dítě postupně naučí rozlišovat, není lineární, ale cirkulární. Znamená to, že následek je zároveň příčinou dalšího chování, což má svůj následek, a ten je zase příčinou dalšího chování, resp. aktivity organismu. Von Glasersfeld upozorňuje na to, že asimilace je mnoha psychology chápána jako přetváření okolního světa podle své povahy (resp. vstupů, které přicházejí do organismu), ale že toto chápání Piagetova pojmu je nesprávné. Asimilace představuje určité omezené vnímání, tedy **asimilovat znamená vnímat to, co odpovídá již vytvořeným konceptům** (Von Glasersfeld, 1999).

Piaget (1954) se domnívá, že všechna další stadia kognitivního vývoje, charakterizovaná postupně vývojem řeči a různých typů myšlenkových operací, jsou dále nesena procesy neustálé asimilace a akomodace schémat (konstruktů). Nicméně Piagetovy teorie související zejména s vývojem řeči v pozdějším stadiu jsou hodně kritizované (Matthews, 1997).

2. 3. Radikální konstruktivismus

Ernst von Glasersfeld, průkopník radikálního konstruktivismu, Piagetovo dílo podrobně studoval a byl jeho prací velmi ovlivněn (Von Glasersfeld, 1982; 1984; 1999). Piaget položil základy pro pozdější konstruktivistické teorie právě tím, že ukázal, že vědění a poznávání

jsou výsledkem operací organismu, tedy že organismus pomocí svých operací organizuje svět tím, že organizuje sám sebe. Tolik zhruba první konstruktivistická premisa, na které radikální konstruktivismus staví. Pod vlivem teorií zabývajících se fungováním nejrůznějších organismů-systémů (které budou podrobněji rozebírány v kapitole 3) pokračuje Von Glasersfeld ve svých úvahách ještě dál, čímž se z konstruktivismu stává radikální konstruktivismus: navrhuje druhou premisu, totiž že funkce poznávání (*function of cognition*) je adaptivní (ve smyslu jakési výhodnosti nebo užitečnosti pro jedince; Von Glasersfeld, 1982) a slouží poznávajícímu subjektu k organizaci zkušeností, nikoliv k odhalování objektivní ontologické reality (Von Glasersfeld, 1982; 1984). Von Glasersfeldův přístup můžeme označit také jako pragmatický (Bickhard, 1997) nebo instrumentální (Hardy, 1997), jelikož klade velký důraz právě na užitečnost nebo-li schůdnost (*viability*) konstruování organismu. Znamená to, že námi vytvořené konstrukty nás nechávají natolik v klidu, nakolik nejsou „vnějším světem“ nějakým způsobem narušovány (*challenged*). Schůdnost je pak také jediným měřítkem „pravdy“ a jediným způsobem, jakým můžeme naše konstrukty prověřovat. Jedná se o jeden ze základních kybernetických principů, totiž učení se organismu (živého systému) na základě zpětné vazby (Von Glasersfeld, 1979; 1990), můžeme také říci na základě antagonistického působení asimilace a akomodace (Piaget, 1954). Modely, které jsme si vytvořili, mohou být někdy akomodovány (narušovány) a naše struktura vytvořené „reality“ je tím zpochybněna. Narušování našich konstruktů je způsob, jakým se nám vyjevuje vnější svět (Von Glasersfeld, 1984).

Veškerá kognitivní aktivita (veškeré poznávání) se odehrává ve zkušenostní doméně organismu, který sleduje svoje vlastní cíle. Zaměření na vlastní cíle zde znamená, že poznávající organismus *vychází jediné z předchozích zkušeností*, na základě kterých organizuje veškeré další zkušenosti. Tendencí organismu je některé zkušenosti opakovat a jiným se zase vyhýbat. To vyžaduje určitou pravidelnost a aktivitu organismu („piagetovské“ principy), kdy každá další aktivita je příčinou i následkem ostatních aktivit. Jak ukázal Piaget, malé dítě je zaujato účinky své vlastní aktivity a to má pak za následek další iniciativu být aktivní (cirkulární kauzalita). Vlastní aktivita organismu je důležitou podmínkou toho,

aby mohl poznat (*know*) svět. Díky ní má možnost zažívat různé situace, srovnávat je, hodnotit, zkoumat. Organismus si tak na základě opakujících se zkušeností vytváří strukturu světa, totiž strukturu *svého poznání světa*. Tuto strukturu pak organismus zažívá jako „realitu“. Konstrukty se doslova stávají realitou.

Z metodologického hlediska poznáváme a ověřujeme v běžném životě svojí realitu jen těmi měřítky, které jsme si vytvořili, nebo které jsme se naučili vnímat. Neexistuje žádný vnější, „objektivní“ referenční bod kromě nás samotných. Naše zkušenost i poznání je tedy pouze sebe-referenční (Riegler, 2001). Na jednu stranu tedy máme námi vytvořené konstrukty, na druhou stranu je ale zažíváme jako reálné. V tomto bodě je důležité upozornit na to, jak tuto situaci radikální konstruktivismus reflektuje. Ačkoliv je poznání subjektivní, nemůžeme mluvit o konstruktivistickém anti-realismu (jak tomu ale často v souvislosti s kritikou radikálního konstruktivismu bývá), spíše bychom měli mluvit o konstruktivistickém realismu. Realita subjektu je konstruktem, tento konstrukt je ale zažíván jako objektivní, skutečný.

Důležitým aspektem v souvislosti s konstruováním je kontext. Význam kontextu si můžeme ukázat na takové situaci, jakou je praktikování „dospělých“ aktivit náctiletými. Kouření, pití alkoholu, sex a jiné aktivity jsou často dlouho před tím, než jsou dospívající ochotni provozování těchto aktivit přiznat před dospělými, dávno považované za zcela normální ve vrstevnické skupině. V jednom kontextu (vrstevnická skupina) je konstrukt „provozujeme sex“ schůdný (*viable*), v druhém kontextu (ve vztahu k dospělým) je často neschůdný. Jiným příkladem může být konstrukt „můj manžel mě nemiluje“ v kontextu přesvědčení, na základě kterého žena považuje za adekvátní projevy lásky to, když partneri tráví většinu svého času společně (toto měřítko lásky si mohla vytvořit v primární rodině, protože její rodiče spolu opravdu většinu volného času trávili), přičemž ale její manžel má svoje vlastní koníčky, svojí ženu miluje, ale nevidí důvod, proč by s ní měl většinu volného času trávit. Pro něj je adekvátním měřítkem lásky mimo jiné to, že se několikrát týdně budou milovat. Velmi důležitým nástrojem „života konstruktů“ je jazyk a komunikace, jak bude podrobněji ukázáno v kapitole 4. Na tomto místě, v souvislosti se zmiňovanou situací

manželů, bychom chtěli uvést, jak slova mohou konstruovat kontext, ve kterém se pohybujeme, nebo lépe řečeno, myslíme si, že se pohybujeme. Stačí taková situace, kdy manželce partner řekne: „Miluju tě.“ Partner tím například myslí, že s ní rád tráví některé večery, že se mu líbí, že by s ní chtěl mít často sex, že by chtěl, aby byla spokojená apod. Pro manželku ale tato slova mohou znamenat, že by s ní chtěl být každý večer, že se vzdá svých aktivit, protože pro něj nejsou tak důležité jako jejich vztah apod. Každý z partnerů se na základě vysloveného „miluji tě“ pohybuje v jiném kontextu (Parma, 2006a). Každý z nás z osobní (nebo i profesionální) zkušenosti ví, že takovéto konstrukty mají v partnerských vztazích opravdu sílu reality. Z hlediska konstruktivismu nemáme přímý přístup k objektivní realitě, ale ani ke konstruktům ostatních lidí. To, co může být důležité pro mě, nemusí být důležité pro někoho jiného, což souvisí s našimi minulými zkušenostmi (Krippendorff, 2008) nebo se schémata, které jsme si vytvořili. Co se týče „rozumění“ ve vztazích, neznamena to podle Von Glasersfelda nic jiného, než že momentálně tato situace nevyvolává žádný odpor, na nic nenaráží. „Veškeré porozumění je jen více nebo méně užitečné nedorozumění“ (Von Glasersfeld in Parma, 2006b, str. 26).

Poznání (námi vytvořená realita) je tedy z hlediska radikálního konstruktivismu určitý model nebo struktura, kterou aplikujeme na naše zkušenosti, abychom mohli tyto zkušenosti zpracovat nebo se s nimi nějakým způsobem vyrovnat (Quale, 2002). Jelikož si ale neuvědomujeme svoji kreativní aktivitu v procesu vytváření reality (to, jak realitu vnímáme!), považujeme jí za něco skutečného (v nejpřísnějším smyslu toho slova), existujícího nezávisle a „pravdivé“ na nás. To, že něco „víme“, neznamena nic jiného, než že jsme si vytvořili určitý repertoár konceptů, pojmů a způsobů jednání, o kterých věříme, že jsou užitečné. Jinými slovy, vyhovuje nám to, jak můžeme pomocí nich „realitu“ uchopit (Cardellini, 2006). Můžeme ale mít (a často máme) vytvořené i takové konstrukty, které moc užitečné nejsou. Organismu ale z nějakého důvodu přesto vyhovují, například z lenosti (Peck, 1990) nebo proto, že organismus nemá dostatečný přehled o jiných možných způsobech a řešeních. V tomto smyslu pak můžeme mluvit o tom, že *„člověk v každém okamžiku svého bytí dělá jen to nejlepší, na co v tom okamžiku má“* (Parma, 2006b, str. 26).

2. 3. 1. Epistemologická a ontologická problematika v radikálním konstruktivismu

Rozlišení mezi epistemologií a ontologií je v kontextu radikálního konstruktivismu velmi důležité, protože právě o ontologické otázky se radikální konstruktivismus vůbec nezajímá a vlastně o nich ani nic „ontologického“ neříká. Radikální konstruktivismus netvrdí, že objektivní realita neexistuje, přičemž možnost existence objektivní reality ani nevylučuje (Quale, 2007), tvrdí ale, že my k žádné objektivní realitě nemáme přístup. Způsob, jakým si vytváříme svojí realitu patří k naší přirozenosti. Svět, „realita“, pro nás neexistuje nezávisle na nás, zároveň ale ani nemůžeme říct, že je to pouhý produkt našich vysvětlování reality nebo vědomého představování (Brier, 2005) jako je tomu v solipsismu nebo radikálním anti-realismu (Kneer, 2009). Nicméně neexistuje žádný racionální způsob, jak bychom mohli vědět něco, co nepatří do oblasti naší zkušenosti a všechno, co do naší zkušenosti patří, sami konstruuje. Něco jako „objektivní realita“ (ať už se týká názorů na správnost určité teorie, existence nebo neexistence objektivní pravdy, „objektivních“ tvrzení o tom, jaký ten a ten člověk je nebo není atd.) a uplatňování její existence je pak otázkou preferovaného názoru (Quale, 2002), není v radikálním konstruktivismu ani potvrzena ani odmítnuta, je jaksí irelevantní (Riegler, 2001). Je ale zajímavé, kolik lidí má sklon k trvání na „objektivní realitě“ nebo „objektivní pravdě“. Je to totiž výborný donucovací a manipulační prostředek, pomocí kterého můžeme manipulovat jak sebe sama, tak kohokoliv jiného (Parma, 2006b).

Mějme nicméně na paměti, že pojmy epistemologie a ontologie jsou jenom konstrukty. Lze o nich uvažovat i tak, že tvoří jedinou kognitivní nebo charakterovou strukturu (Bateson, 2000), pomocí které vnímáme a organizujeme naše zkušenosti. „Epistemologie“ by pak mohl být nadřazený pojem pro pojem „ontologie“, protože jestliže vnímáme a poznáváme, že něco tak a tak prostě *je*, tak to tak pro nás *opravdu je* (v ontologickém smyslu). Takovýto přístup zacházení s realitou (že něco objektivně *je*), je z hlediska radikálního konstruktivismu jeden z možných konstruktivistických způsobů poznávání. Konstruktivistický přístup zahrnuje i možnost „ne-konstruktivistického“ pohledu, tedy například tvrzení, že něco tak a tak „*je*“. Co

je pak z konstruktivistického hlediska důležité, je schopnost *reflektovat*, v jakém modu se zrovna nacházíme (Parma, 2006a). Reflexe je jedním ze základních nástrojů konstruktivisty.

Z pozic konstruktivismu nemůže být žádné poznání jednoduše označeno za „správné“ nebo „nesprávné“, protože vždy vychází ze zkušeností, ať už mluvíme o individuálním nebo společenském poznání a vždy sleduje určitý vlastní cíl organismu (systému). Radikální konstruktivismus si tedy ani sám o sobě nedělá nároky na správnost svých teorií, spíše vnímá sebe sama jako určitou alternativu, jak nahlížet na „realitu“. Konstruktivismus není dogma (Thompson, 2000; Cardellini, 2006) a proto by mělo být na tuto teorii nahlíženo spíše z hlediska jejích pojmů užitečnosti či schůdnosti, nikoliv správnosti.

2. 4. Zhodnocení konstruktivismu

Ač bychom chtěli nejdříve pojednat o přínosu konstruktivismu, začneme tím, že konstruktivismus trochu „shodíme“. Konstruktivistického myšlení není vždy nutně zapotřebí, například chceme-li porozumět jednoduchým (mechanickým) jevům. V takových případech, říká Maturana (Maturana 1988 in Riegler, 2001, str.9), pro nás může být konstruktivismus spíše překážkou než pomocníkem. Ale například pro vysvětlení složitějších kognitivních, psychologických a společenských jevů se zdá být tento přístup nanejvýš užitečný. Může být pomocníkem v tom smyslu, že nám umožní ve svých úvahách reflektovat to, jak jsme si svoje poznání nebo i samotné otázky, na které hledáme odpověď (Krippendorff, 2009), vykonstruovali. Velmi hezky v tomto ohledu charakterizuje radikální konstruktivismus Gerard de Zeeuw (2001), který říká, že radikální konstruktivismus zvyšuje kvalitu života v okamžiku, kdy konvenční přístupy selhávají. Podle některých autorů je konstruktivismus epistemologickou nutností (Bickhard, 1997).

Velký přínos konstruktivismu můžeme vidět v oblasti vědeckého poznání. Konstruktivismus otevírá možnosti tolerance alternativních teorií a různých úhlů pohledu. „*There are no “correct theories” – just as there are no “correct beliefs” or “correct musical*

tastes”“, říká Andreas Quale (Quale, 2002, str. 453), který ukazuje, jak silně je vědecké myšlení ovlivněno metaforami „pravdy“ (viz též Hennig, 2010). Tvrzení, že žádná teorie nemůže být jednoduše „pravdivá“ (jelikož není nikdo objektivní, kdo by tuto její pravdivost ověřil) samozřejmě zcela odporuje většinovému vědeckému realismu. Zejména toto stanovisko (radikálního) konstruktivismu bývá také často tvrdě kritizováno (např. Nola, 1997; 2004), i když paradoxně konstruktivismus vědecký objektivismus plně rehabilituje a uznává tento přístup jako naprosto legitimní (Stewart, 2001; Van den Belt, 2003). Konstruktivismus na rozdíl od jiných přístupů odmítá korespondenční teorii pravdy. Tedy nemůžeme poznat to, zda naše konstrukty odpovídají realitě či nikoliv. Zkušenost, na rozdíl od zkušenosti například v empirismu, není nutně chápána jako něco, co odpovídá vnější skutečnosti (Bickhard, 1997). Konstruktivismus zkoumá vznik reprezentací, konceptů, způsobů přemýšlení (nejen) ve vědě a to jak z hlediska ontogenetického, tak i fylogenetického (Riegler, 2001), a tím zpochybňuje hranice tázání se po legitimitě některých výchozích premis, za které už obvykle vědci (a vůbec lidi) nechtějí jít. Věda může být velmi užitečná, v mnoha oblastech nám poskytuje cenné údaje a postupy, na základě kterých je v určitých oblastech možné dělat relativně spolehlivé predikce (Brier, 2003) a volit vhodná opatření, nicméně nepodává žádné univerzální vysvětlení světa nebo „reality“ a ani by se o to neměla snažit, resp. hlavně by se o to neměli snažit vědci. Nicméně zejména některé vědecké disciplíny (např. fyzika) a jejich představitelé mají často pocit, že generují absolutní poznatky a absolutní pravdy o světě (Schwegler, 2001).

V oblasti psychologie se také setkáváme s „absolutními“ pravdami – konstrukty jako „schizofrenie“, „porucha osobnosti“ a další jsou často považovány za spolehlivý popis daného jedince, a to zejména v některých oblastech aplikované psychologie. Přitom právě psychologové a jiní pomáhající profesionálové, jejichž role může být v práci s některými osobami doslova „osudná“ pro toho kterého klienta, by měli asi nejvíc reflektovat způsoby konstruování svého i oborového poznávání, včetně všemožných kulturních, ekonomických, politických, historických a jiných kontextů. Psychologie bývá na univerzitách v mnoha předmětech vyučována jako nanejvýš reflektivní obor, např. v psychodiagnostice, kde se při

výuce klade velký důraz na „konstruktivistický“ způsob zacházení s poznatky. „*Pozorování má při psychologickém vyšetřování prvořadou důležitost. Všechna data, veškerá zkušenost, kterou získáváme, musí projít smyslovými orgány. Tuto banální a příliš jasnou pravdu často přehlížíme.*“ (Svoboda, 1999, str. 25). Nicméně v praxi bývá realita mnohdy jiná, jak se mnoho začínajících psychologů přesvědčuje velmi brzy po absolvování oboru na vlastní kůži. Naštěstí jsou ale také případy, kdy bývá realita v tomto ohledu nanejvýš příznivá.

Velmi užitečným přístupem se konstruktivismus jeví být v oblastech vzdělávání (Ogborn, 1997; Aviram, 2000; Cardellini, 2006) nebo v psychoterapii a jiných pomáhajících profesích (Ludewig, 1994; Efran, Fauber, 1995; Seikkula, Alakare, Aaltonen, 2001; Cullin, 2005; Parma, 2006a; 2006b; Anderson, 2009; Rasalingam, 2009).

Konstruktivistické přístupy vyvolávají však i mnoho kritiky. Nola (1997) mluví o tom, že konstruktivismus, zejména ve své radikální podobě, je impotentní co se týče schopnosti předat dobře ověřené vědecké poznatky. Podle něj přináší radikální konstruktivismus zdeformovaný pohled na povahu poznávání, který infikuje celkový způsob, jakým konstruktivismus nahlíží učení.

Konstruktivismus bývá často kritizován z pozic realismu, což je filozofické stanovisko, které zastává názor, že existují entity (jako například přírodní materiály, příroda), které existují nezávisle na nás a že tato skutečnost je nepopíratelná (např. Searle, 1995). Nicméně tyto námitky jsou irelevantní, jelikož, jak už bylo řečeno výše, konstruktivismus nemá ambice tvrdit něco o objektivní realitě. Toto nespadá do rámce konstruktivismu. Na druhou stranu ale mnoho konstruktivistů podporuje názor reality „přírody“ (Van den Belt, 2003).

Konstruktivismus bývá často neoprávněně spojován s antirealismem, který tvrdí, že naše poznání a vskutku naše „realita“ je na jakékoliv „objektivní realitě“ nebo „přírodě“ naprosto nezávislá. Antirealismus se dostává do tak extrémní pozice, kdy tvrdí, že jazyk představuje jakousi nezávislou entitu, která není vnější skutečností ovlivněna (Kneer, 2009). Stejně jako antirealismus, klade i konstruktivismus velký důraz na jazyk a zkoumání vytváření „reality“ v jazyce (Efran, Fauber, 1995), nicméně nestaví se do takové pozice jako antirealismus, že by obhajoval naprostou nezávislost jazyka na vnějším světě.

Často bývá konstruktivismus považován za solipsismus a jako takový bývá také kritizován (Kneer, 2009). Konstruktivismus a solipsismus (náзор, že reálně existuje pouze „já“ se svými specifickými prožitky, ostatní svět je pouhou představou; Akademický slovník cizích slov, 1995), kterým konstruktivismus v žádném případě není (Riegler, 2001), je třeba odlišit.

3. Systémy

Teoretické přístupy zabývající se fungováním systémů se objevují ve vědeckém diskurzu od 1. poloviny 20. století. V kontextu této práce bychom mohli říct, že systémové teorie, které zde představíme, jsou teorie radikálně konstruktivistické a jsou tedy jakýmsi prohloubením tohoto přístupu. Teorie systémů byla převzata do psychologie a do věd o člověku v padesátých letech, kam se dostala z přírodních věd (Ludewig, 1994). V našich úvahách souvisejících s fenoménem „reality“ mají tyto teorie velký význam, jak tomu koneckonců sám název práce napovídá.

Budeme vycházet z předpokladu navrženého Niklasem Luhmannem (1984/2006): „Es gibt Systeme“. (Existují systémy.). Tato výpověď tvrdí tolik, že existují předměty výzkumu, které vykazují znaky, jež ospravedlňují použití pojmu systém (Luhmann, 2006, str. 14). V tomto světle pak budeme uvažovat o člověku jako o systému. V kontextu konstruktivistického myšlení rozumíme „systémem“ konstrukt lidského poznání, který lze aplikovat na pochopení souvislostí lidské existence (Ludewig, 1994).

3. 1. Obecná teorie systémů a kybernetika

Obecná teorie systémů (*General system theory*; *GST*) byla poprvé definována ve 30. letech 20. století Ludwigem von Bertalanffyem, nejdříve ústně, první práce formulující tuto teorii pak vyšly po 2. světové válce (Von Bertalanffy, 1972). Vznikla nikoliv jak by název napovídal jako teorie *v rámci* určité vědní disciplíny, ale *jako* nová vědní disciplína, zabývající se fungováním nejrůznějších systémů. „Systém“ představuje model, pomocí kterého můžeme popsat univerzální znaky pozorovaných entit, tj. systémů (Von Bertalanffy, 1950; 1967; 1972).

GST se zabývá principy, které je možné aplikovat na nejrůznější systémy obecně (od mechanismů po člověka), a to nezávisle na tom, jaký charakter mají jednotlivé části nebo vztahy a „síly“ mezi nimi. Na základě pozorovaných podobností pak GST vyvozuje opodstatnění k aplikaci svých poznatků na nejrůznější systémy, protože ve všech systémech (od strojů, atomů, molekul, bakterií po zvířata, člověka, společnosti) spatřuje stejné systémové zákonitosti bez ohledu na charakter systému. Ambicí GST je vytvoření takových obecných modelů, které by mohly být použitelné interdisciplinárně. Poznatky o jednodušších systémech nebo systémech lépe známých je možné aplikovat na komplikované a méně předvídatelné systémy. Jednotlivé vědní obory by pak nemusely duplikovat nebo triplikovat svoje výzkumy jen proto, aby přicházely na stále stejné základní principy (Von Bertalanffy, 1950).

Další poznatky o systémech přináší jiná věda – kybernetika. Kybernetika studuje abstraktní principy organizace a řízení v komplexních systémech (Heylighen, Joslyn, 2001). Zatímco obecná teorie systémů studuje různé úrovně systémů tak, aby bylo možné tyto poznatky aplikovat na nejrůznější systémy, kybernetika se zaměřuje více specificky na procesy fungování v systémech, tj. jak zacházejí s informacemi, jak zacházejí s modely, které si vytvořily jakožto nástroje pro poznávání „reality“, jak řídí svoji aktivitu směrem k dosažení cíle, jak se vyrovnávají s nepravidelnostmi apod. Zakladatel kybernetiky Norbert Wiener odvodil ve 40. letech 20. století název „kybernetika“ od řeckého „kybernetis“, které znamená „kormidelník“ (Brier, 2005). Jak obecná teorie systémů, tak kybernetika vychází z pozorování isomorfismů u zdánlivě odlišných fenoménů (Von Bertalanffy, 1950; Ashby, 1956), jako jsou například výstavba železniční tratě nebo obnovování některých funkcí mozku po zranění.

V kybernetice se pak od 70. let 20. století začala více zdůrazňovat autonomie, sebeorganizace, kognice a role pozorovatele v modelovém systému a vzniklo samostatné odvětví kybernetiky, totiž kybernetika II. řádu, která se zabývá primárně živými systémy (Heylighen, Joslyn, 2001). Kybernetika II. řádu začala vlastně tehdy, když kybernetici připustili, že veškeré znalosti, které máme o systémech, jsou ovlivněné našimi

zjednodušujícími reprezentacemi, tj. modely těchto systémů (nelze ale udělat nějakou pevně dělící čáru mezi prvořádovou a druhořádovou kybernetikou, protože autonomii a subjektivitu modelování systému připouštěli implicitně či explicitně kybernetici už v počátcích kybernetiky). Kybernetika II. řádu tedy studuje roli (lidského) pozorovatele v konstruování modelů systémů i jiných pozorovatelů (Heylighen, Joslyn, 2001). Také poznatky z kvantové fyziky nám říkají, že pozorovatel a pozorované nemohou být odděleni, a že výsledek pozorování bude vždycky záležet na jejich interakci. Pozorovatel (tedy například kybernetik jakožto tvůrce modelu systému) je také kybernetickým systémem, který se jen snaží zkonstruovat model dalšího kybernetického systému. „*Co pozorovatel pozoruje, že pozorovatel pozoruje, souvisí více s pozorovatelem, než s tím, co pozoruje.*“ (Parma, 2006b, str. 28). To ovšem také ale znamená, že ty aspekty, které jsou pro cíle konstruování irelevantní, budou nutně opomíjené. Systémy samotné tedy musejí být odlišené od modelů systémů, které jsou závislé na svých tvůrcích. V mechanických systémech, jako jsou stroje, může být model často zaměňován za systém samotný, protože mu do velké míry odpovídá. Avšak modely živých systémů, například tak komplexních systémů, jako je člověk nebo společnosti, nikdy nemohou být adekvátně popsány a poznány.

3. 2. Obecná definice systému

Von Bertalanffy (1972) definuje systém jako komplexní soubor prvků, které existují ve vzájemných vztazích a také ve vztazích se svým prostředím. Systém vyrůstá z prostředí, je se svým prostředím neodmyslitelně spojený a je od svého prostředí oddělený hranicemi (což jsou hranice systému, prostředí samo není z hlediska systému systémem a nemá hranice). Vztahy mezi prvky uvnitř i vně systému jsou pak nenáhodné povahy (Von Bertalanffy, 1967). I ten nejjednodušší systém se tak stává nekonečným komplexem nejrůznějších vztahů. Velmi hezký, skoro až anekdotický, příklad možností vztahování uvádí Heinz von Foerster na

příkladem možností vztahů deseti neuronů, které mohou být propojeny přesně 1 267 650 500 228 229 401 703 205 376 způsoby (Von Foerster, 2003. str. 21).

Systém představuje určitou jednotu (*unity*). *Organizace systému* představuje jeho konstituci na základě vztahů, které definují systém právě jakožto jednotu charakteristickou pro daný typ systému a podmiňují dynamiku interakcí a změn, které mohou v systému probíhat. Organizaci v systému-člověk pak představují ty vztahy, které definují člověka jako biologický, psychický a sociální systém (toto rozlišení, které jsme do našich teorií převzali, zavedl Niklas Luhmann; Šubrt, 2007). *Struktura systému* jsou zase ty *aktualizované* vztahy, které konstituují jeden konkrétní systém jakožto systém uskutečněný v rámci svých možností ve svém prostředí (Maturana, Varela, 1980). Snažíme-li se systém popsat zvenčí, můžeme jej pozorovat a proto mluvit pouze o jeho vstupech a výstupech, o systému samotném mluvit nelze, zůstává pro nás „černou skříňkou“ (*black box*). Je třeba zdůraznit, že takto můžeme popsat systém z hlediska *pozorovatele*, je to náš zjednodušený popis systému. Systémové vědy toto reflektují.

3. 3. Otevřené a uzavřené systémy

Z hlediska toho, zda systém může z prostředí přijímat podněty, autonomně je zpracovávat a přetvářet podle vlastní povahy, rozlišuje GST otevřené a uzavřené systémy. V otevřených systémech dochází k neustálé výměně informací mezi systémem a prostředím, v uzavřených systémech nikoliv. **Živé organismy jsou otevřené systémy.** Systém je uzavřený, když nepřijímá ani nevydává žádné autonomní podněty (Von Bertalanffy, 1950).

I v živých systémech můžeme ale mluvit o uzavřenosti, živé systémy jsou totiž jakoby uzavřené informačně (Maturana, Varela, 1980). Informační uzavřenost znamená, že o veškerých změnách svých struktur rozhoduje pouze sám systém (Luhmann, 2006). Lidské systémy jsou tedy uzavřeně otevřené. Jednoduchým příkladem uzavřené otevřenosti člověka jakožto komplexního systému může být výchova dětí – rodiče se snaží dětem něco předávat,

vštěpovat, ale záleží vždy na konkrétním dítěti (jako komplexním bio-psycho-sociálním organismu) samotném, jaký člověk z něho nakonec vyroste.

Důležitou charakteristikou otevřených systémů je tzv. **princip ekvifinality**. V neživých systémech je konečný stav podmíněn vždy vstupními podmínkami, např. rychlost mixování u mixéru je podmíněna přísunem energie a nastavením dané rychlosti. U živých systémů tomu tak ale není, zde pozorujeme jiný princip, totiž že stejného výsledku lze dosáhnout přes různé vstupní podmínky. Takové chování nazýváme ekvifinální (Von Bertalanffy, 1950). Uzavřené systémy se ekvifinálně chovat nemohou. Ekvifinalita patří spolu s obecnými evolučními a homeostatickými principy k regulačním mechanismům živých systémů. Lidské systémy se pak od ostatních živých systémů liší ještě jedním důležitým regulačním mechanismem, totiž pouze a jen v lidských systémech najdeme něco jako cílevědomé zaměření na určitý cíl (Von Bertalanffy, 1950), nebo-li smysl (Luhmann, 2006). Tento fenomén souvisí podle Von Bertalanffyho s evolucí jazyka, ve kterém se smysl konstituuje (Von Bertalanffy, 1950). Zaměření na cíl ale nesouvisí s nějakým vnějším „mimosystémovým“ cílem, **živé systémy sledují svoje vlatní cíle** (Maturana, Varela, 1980). Blíže pojednáme o specifickém zaměření živých systémů na cíl v kapitole o autopoietických systémech.

Uzavřené systémy mají stabilní strukturu. Tohoto stavu mohou za určitých podmínek dosáhnout i otevřené systémy, resp. mohou se jevit, jako kdyby tohoto stavu dosáhly (Von Bertalanffy, 1950). Živé systémy nejsou stroje, ale mohou se stát stroji, i když nikdy ne zcela, protože stroj by nebyl v podstatě schopný reagovat na měnící se podmínky ve svém prostředí (Von Bertalanffy, 1967). Připomeňme si třeba byrokratickou „mašinérii“ (hierarchizace), která představuje jakýsi druh sebezjednodušení diferenciačních možností systému (Luhmann, 2006).

V této souvislosti nám poslouží **metafora triviálního stroje**, která je dobře aplikovatelná na neživé systémy, např. náš kuchyňský mixér. Fungování tohoto systému můžeme charakterizovat tak, že v podstatě vždycky víme, jaký výsledek od něj můžeme očekávat. U netriviálních strojů (živých systémů) je to ale jinak, protože vztah mezi pozorovanými vstupy a výstupy je značně variabilní. Výstup, který budeme pozorovat jako následek určitého

vstupu, může být s velkou pravděpodobností jiný než výstup, který budeme pozorovat za nějakou dobu jako následek, předpokládáme, stejného vstupu. Důvodem těchto různých výstupů u triviálních a netriviálních strojů je rozdíl mezi „vnitřními stavy“ těchto systémů. U triviálního stroje se jedná v podstatě vždy o jeden a tentýž vnitřní stav, kdežto u netriviálního stroje je tento vnitřní stav v podstatě vždy jiný a neopakovatelný. Člověk je samozřejmě stroj netriviální, ve svém životě se ale často setkává s mnoha triviálními systémy a v mnohém se těmito systémy nechává „inspirovat“. Triviální systémy mají velkou výhodu v tom, že jsou předvídatelné a dobře ovladatelné (např. pozorované zákonitosti v zemědělství), nicméně snaha trivializovat netriviální (za účelem lepší ovladatelnosti) může být i velmi destruktivní, je-li aplikována na živé systémy, tedy když se například člověk pokouší ztrivializovat sám sebe. Dobrým příkladem trivializace člověka může být většinový povinný vzdělávací systém. Adepti (živé systémy) vstupují do vzdělávacího systému jako netriviální stroje. V podstatě bychom neměli předpokládat, jak bude na vzdělávání ten který žák reagovat, jaké odpovědi a nápady se mu během tohoto procesu v hlavě zrodí. Nicméně vzdělávací systém samotný očekává, že se v rámci jeho působení bude žák chovat jako triviální stroj, tedy aby byl úspěšný, očekává se od něj, že bude na dané otázky odpovídat předepsaným způsobem (Von Foerster, 2003, str. 208).

V dalších úvahách se zaměříme na živé systémy.

3. 4. Autopoietická organizace živých systémů

Teorie autopoietických systémů představuje významný přínos do obecné teorie systémů (Heylighen, Joslyn, 2001), jejími autory jsou biologové Humberto Maturana a Francesco Varela (Maturana, Varela, 1980). Živé systémy definují jako systémy, které jsou sebe sama utvářející, tedy autopoietické. Tento název je odvozen od řeckých slov „autos“ – sám, a „poiein“ – dělat, zhotovovat, vytvářet.

Autopoietické systémy jsou takové, které jsou organizovány (tj. definovány jako určitá komplexní jednota) jako síť procesů vytváření a destrukce svých vlastních částí, které:

- 1) skrze své interakce a transformace neustále znovu vytvářejí a uskutečňují síť vztahů, která je vytvořila, a
- 2) vytvářejí systém jako konkrétní jednotu v prostoru, ve kterém tyto části existují na základě zpřesňování topologického pole uskutečňování sebe sama jakožto právě takové sítě (Maturana, Varela, 1980, str. 78 - 79).

Autopoieze je nezbytnou a zároveň zcela dostatečnou charakteristikou organizace živých systémů. Koncept autopoiesis znamená, že systém vytváří sebe sama sebereprodukcí vlastních částí a vztahů mezi nimi a také že jedině systém sám si vytváří vlastní hranice tím, že si sám určuje, co patří k systému a co už patří k prostředí systému, které události jsou interní a které externí. Autopoietické (sebevytvářející) systémy jsou svým vlastním produktem a smysl jejich sebevytváření jsou právě ony samy (na rozdíl od allopoietických systémů, které vytvářejí něco jiného, než jsou ony samy). V tomto smyslu můžeme mluvit o zaměření živých systémů na cíl. Cílem je ale to, co si systém sám určí, cíl tedy vychází ze systému samotného a slouží k autopoietické reprodukci systému. Když ale mluvíme o zaměření k cíli, je nutné si uvědomit, že se jedná o pouhý popis systému z hlediska pozorovatele, nicméně tento popis nijakým způsobem nevypovídá o organizaci systému, spíše vypovídá o konzistentnosti jeho operací, a to opět z hlediska pozorovatele. Z hlediska vnějšího cíle nemají živé systémy žádný cíl (*living systems are purposeless systems*) (Maturana, Varela, 1980).

3. 5. Diference systém – prostředí

Systém je konstituován právě jako systém na základě **diference vůči prostředí**, ze kterého vyrůstá. Prostředí systémů je *conditio sine qua non* pro existenci systému (Von Foerster,

2003), systém se svým prostředím nějak reaguje, nějak ho zpracovává, je vždy nějak situován (Ziemke, 2001). Pro teorii seberefrenčních systémů představuje prostředí systému důležitý předpoklad vlastní **identity systému**, tedy toho, aby systém mohl identifikovat sebe sama jako jednotu. Tato identifikace sebe sama je možná pouze prostřednictvím difference od prostředí (které zahrnuje jak ostatní systémy, tak všechno ostatní, co není systém sám, *Nichtsystem*). Konstitutivním prvkem autopoiesis systému je tedy schopnost sebepozorování, což znamená schopnost zavedení difference systém – prostředí do systému samotného (Luhmann, 2006).

„Systémy nejsou jen nahodilé a adaptivní, jsou strukturálně orientované na své prostředí a bez prostředí nemohou existovat.“ (Luhmann, 2006, str. 29). Prostředí je pro každý systém jiné, z každého prostředí vyrůstá jen jeden systém. Systémy se tedy konstituují a udržují skrze vytváření a udržování difference vůči prostředí a k regulaci této difference používají své **hranice**. Bez toho, aniž by se systém diferencoval vůči prostředí, by nemohla existovat ani seberefrence, protože odlišení je funkční premisou seberefrenčních operací. V tomto smyslu je udržování hranic (*boundary maintenance*) udržováním systému (Luhmann, 2006, str. 29). Každý systém má své hranice, které mohou být fyzické a v tomto smyslu pevně dané, ale v psychických a sociálních systémech jsou dynamické. V psychologii je nejdůležitější ego-hranice (*ego boundary*) (Von Bertalanffy, 1967). Dynamičnost takové ego-hranice si můžeme ilustrovat na příkladu pozoruhodného fenoménu „zamilovanosti“. Scott Peck (1990) charakterizuje opojný pocit při zamilovanosti jako kolaps ego-hranic. Proto se nám zdá, že si se zamilovaným člověkem tolik rozumíme, máme tolik společného a jakoby jsme se „znali celý život“. Nicméně, když zamilovanost přejde, pocit „splnutí“ se ztrácí. Hranice ega, které byly dočasně odstraněny na základě zamilovanosti, jsou zase zpátky a my máme co do činění se skutečným člověkem (Peck, 1990). Podle Weisse je stav zamilovanosti například nejhorší možný stav pro děláni takových zásaních rozhodnutí, jako plánování svatby (Peter Weiss, ústní sdělení).

Diferenciace systému od prostředí, a tedy uchovávání si svých hranic, představuje pro systém do značné míry problém, protože prostředí každého systému je komplexnější než

systém sám (Luhmann, 2006), nebo-li systém nemůže nikdy dostatečně komplexně reagovat na komplexitu svého prostředí podle zákona o potřebné rozmanitosti – jediné rozmanitost může zrušit rozmanitost (*law of requisite variety – variety can destroy variety*) (Ashby, 1956). Systém tedy nemá možnost ani schopnost reagovat na každý stav prostředí. Ovšem systémy nereagují pouze na komplexitu svého prostředí, reagují také na svojí vlastní komplexitu, musejí se tedy přizpůsobovat jak nárokům prostředí, tak sobě samým (Luhmann, 2006).

Co se týče prvků, ty musejí být jednoznačně přiřazeny buď k systému, nebo k prostředí (za předpokladu, že systém má dostatečně definované své vlastní hranice, tzn. že systém si může sám regulovat systémové interakce), vztahy ale mohou existovat i přes tyto hranice. Hranice tedy neznamenají pro systém konec významných souvislostí za touto hranicí, znamenají ale, že za touto hranicí se setkáváme s jinými podmínkami, než jaké jsou uvnitř systému. Nelze rovněž ani tvrdit, že vztahy uvnitř systému jsou nutně významnější než vztahy s prostředím. Naopak systém může považovat mnohé součásti prostředí za důležitější, než jsou součásti systému samotného, ale samozřejmě může tomu být i naopak (Luhmann, 2006).

Prostředí zároveň obsahuje další systémy, se kterými může systém navazovat vztahy. Ostatní systémy v rámci prostředí systému se tak pro systém stávají jeho prostředím, ovšem mezisystémové vztahy jsou zároveň jiného charakteru než vztahy s prostředím. To, že se dva systémy mohou k sobě navzájem vztahovat znamená, že se nacházejí vzájemně ve svém prostředí a mohou vzájemně ovlivňovat svoje autopoietické operace. Interakce těchto dvou systémů ilustruje Simmel (Simmel, 1922 in Luhmann, 2006, str. 147) pomocí metafory tenisového utkání, tedy interakce probíhá přes jakousi pomyslnou hranici (tenisovou síť), která jakoby rozděluje sféry vlivu (má sféra vlivu/tvá sféra vlivu). *„Zóna společného může být více či méně široká, každý může více či méně hluboko proniknout do specifického toho druhého, nakonec však musí být intimní sféra toho druhého šetřena, musí mu být přiznáno právo na zvláštnosti a tajemství. Tedy black box jako morální princip, jako „soukromé vlastnictví duševního Bytí““* (Luhmann, 2006, str. 147).

3. 6. Autopoietické systémy jsou kognitivní systémy

Soubor interakcí, do kterých může organismus jakožto biologický autopoietický systém vstoupit, představuje jeho **niku**. V předcházejících oddílech byla řeč o prostředí systému, které představuje soubor interakcí, do kterého může vstoupit pozorovatel (Maturana, Varela, 1980). To, co pozorovatel pozoruje, že je prostředím pro organismus (tedy to, co leží v kognitivní doméně pozorovatele), se jenom částečně kryje s tím, co tvoří skutečnou niku organismu. Organismus sám také není schopen vnímat a rozeznávat, co všechno skutečně patří do jeho niky. Kognitivní realita systému se pak skládá z těch možností vztahů, které systém vnímá jako možné, tedy které vnímá jako svoje prostředí a tedy patří do jeho kognitivní domény.

Kognice je v teorii autopoietických systémů definována v nejširším smyslu jako vnímání fenomenální reality systému, vnímání možností vlastních autopoietických operací. Tento kontext, v jakém jsou u Maturany a Varely používány pojmy „kognice“, „kognitivní“ a „poznávat“ (*to cognize*), je důležité zdůraznit. Na rozdíl od toho, čím se například zabývá kognitivní psychologie, a tedy co spadá do oblasti „kognice“ v chápání moderní psychologie (viz např. Sternberg, 2002), by potom „kognice“ v teorii autopoietických systémů zahrnovala například i oblast emocí a vůbec jakéhokoliv prožívání, které nějakým způsobem (vědomě či nevědomě) ovlivňuje autopoiesis organismu, resp. ovlivňuje vnímání možností interakcí, do kterých může systém vstupovat.

Organizace kognitivního systému autopoietického systému definuje doménu interakcí, v rámci kterých může systém operovat tak, aby zachoval sám sebe. Živé systémy jsou kognitivní systémy a život jakožto proces je podle Maturany kognitivní proces. Toto tvrzení by tak mělo platit pro všechny živé organismy, ať už s nebo bez nervového systému (Maturana, Varela, 1980). Evoluce živých systémů představuje evoluci možností interakcí v rámci svojí niky, tedy evoluce znamená evoluci kognitivní domény. Kognitivní doména se může rozšiřovat nejen směrem navenek, ale může se také vyvíjet a obracet se k vlastním vnitřním stavům systému, jako kdyby tyto stavy byly nezávislé entity. Z tohoto fenoménu pak

vyplývá zřejmý paradox vnímání svojí kognitivní domény v rámci té samé kognitivní domény (Maturana, Varela, 1980).

Jelikož živý systém je organizován cirkulárně, jeho operace jsou předvídatelné v tom smyslu, že co se stalo jednou, stane se s velkou pravděpodobností znova (Maturana, Varela, 1980), aniž ovšem dojde k významné změně (*difference that makes a difference*) v rámci systému nebo dojde k zaregistrování nějakého významného podnětu z prostředí. Organizace systému je velmi konzervativní a opakuje pouze to, co už se v minulosti potvrdilo jako funkční v rámci zachování autopoietické organizace systému. Funkční zde ale neznamená „nejlepší možnost“, znamená spíše „jistým způsobem funkční“ v daném kontextu, za daných podmínek v rámci aktualizace stávajícího smyslu. Operace živých systémů jsou vždycky ovlivněné vlastní historií, vlastní zkušeností.

3. 7. Mechanismy řízení a kontroly v systémech

Struktura systému může být perturbována (narušena) jak z vnějšího, tak i z vnitřního prostředí, nicméně z hlediska jejich funkce nemá rozdělení na externí a interní perturbace větší význam, obojí mohou být považovány za jakési externí vlivy. Každá perturbace pak mění strukturu sítě, která systém tvoří. Tyto změny mohou být různého charakteru. Některé mohou vytvořit nová spojení a nové vztahy, tedy nové způsoby vztahování se v rámci sítě, další mohou aktivovat nebo podporovat již existující vztahy. Živé systémy jakožto nekonečně komplexní musejí svojí komplexitu nějakým způsobem organizovat, což znamená, že existují selektivní vztahy mezi jednotlivými prvky. Selektce představuje kontrolní mechanismus systému, pomocí kterého provádí systém jakousi kvalifikaci prvků a možností vztahů mezi nimi. Nástroje regulace (selektce) perturbací, tj. pronikání neorganizované complexity do systému, jsou tlumení, předvídání a zpětná vazba (Heylighen, Joslyn, 2001).

Termín tlumení (*buffering*) popisuje pasivní mechanismus, kdy systém používá již přítomné možnosti nebo „zásoby“ ke zmírnění nebo eliminování dopadů nežádoucích vlivů

(př. naučené způsoby reagování dítěte (ve snaze zachovat si svůj zdravý rozum) na časté a naprosto nečitelné výbuchy vzteku hysterické matky). Předvídání (*feed forward*) i zpětná vazba (*feedback*) jsou aktivními mechanismy, kdy první předpokládá schopnost systému anticipovat budoucí možné dopady perturbace na systém a vyhnout se tak dopředu jejich vlivům (např. člověk, který chce přestat kouřit, se vyhýbá situacím, ve kterých je neovladatelně veden k tomu zapálit si), a druhý znamená schopnost kompenzovat odchylky od nežádoucího stavu poté, co k odchylce došlo („jednoduchý“ mechanismus „poučit se z chyby“, „nedělat stejnou chybu dvakrát“; anti-opařením v tomhle smyslu je pak kompenzace odchylek od nežádoucího stavu takovým způsobem, že člověk dělá pořád dokola něco, co nefunguje, jen při neúspěchu začne „toho samého“ dělat ještě víc (muž se neustále obviňuje za to, že se mu nedaří změnit se, a čím víc se mu nedaří změnit, tím víc se obviňuje a snaží se být na sebe „tvrdší“). Takovýto postup vede k zaručenému neúspěchu a z člověka se stává „génus neštěstí“; Watzlawick, 1993).

Systém sám si určuje, které fenomény bude považovat za perturbace (vzhledem k preferovaným cílům), tedy závisí pouze na jeho vnímání, jestli a jaká opatření ve snaze vyhnout se odchýlení od preferovaného cíle zvolí. Na základě svého vlastního vyhodnocení a interpretace se pak také rozhoduje, jaká opatření podnikne. Proces vyhodnocování a kontroly v systému je cyklický, neustále se opakující. Jak už jsme zmiňovali výše, produkují autopoietické systémy své vlastní prvky a také vztahy mezi nimi samy a v tomto smyslu můžeme tedy také mluvit o uzavřenosti systému, jelikož k žádné strukturní změně nemůže dojít bez spolupůsobení systému. Každá strukturní změna, ať už podnět pro tuto změnu vychází ze systému samotného nebo z prostředí, je sebezměnou (Luhmann, 2006). Můžeme také říci, že *„všechno, co existuje, vždy zároveň přísluší k nějakému systému (nebo k více systémům) a k prostředí jiných systémů (...). Každá změna systému je změnou prostředí jiných systémů, každý nárůst komplexity na jednom místě zvyšuje komplexitu prostředí pro všechny ostatní systémy.“* (Luhmann, 2006, str. 202).

Mechanismy kontroly a regulace znamenají vlastně redukci rozmanitosti nebo mnohosti, resp. možností různých cílů, jakých může systém dosáhnout. Jelikož systém se snaží

dosáhnout určitého cíle, není pro něj žádoucí, aby perturbace vnitřní nebo vnější násobily počet možných cílových stavů. V jistém smyslu tedy kontrolní mechanismy zabraňují přenosu rozmanitosti z prostředí do systému. Jako příklad zcela konkrétního mechanismu redukce komplexity v systémech můžeme uvést tak prozaický (nebo spíš poetický) fenomén, jako je důvěra, o kterém píše Niklas Luhman ve své knize „*Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*“ (Luhman, 1973). Představme si klasický, i když negativní, příklad sebenaplňujícího se proroctví u vyléčených alkoholiků, kteří se často vracejí do své závislosti, což je velmi ovlivněno právě nedůvěrou ze strany okolí. V situaci nedůvěry, kdy ostatní osoby v okolí abstinujícího nevěří, že by se mohl opravdu změnit a v podstatě očekávají jeho opětovné selhání, se velmi (a často nepřemožitelně) zvyšuje rozmanitost, resp. možnost dosažení jiného cíle pro abstinujícího než „nepít“.

Aby mohl systém správně rozlišovat, které perturbace a které mechanismy má ovládat, musí mít určité „poznání“, jinak by jeho kontrolní akce byly vždy náhodné povahy, založené na relaci pokus-omyl, což by bylo velmi náročné a nevýhodné. V praxi nebudou tyto akce ani náhodné, ani zcela nenáhodné, budou mít spíše formu jakýchsi „sofistikovaných odhadů“, které mají rozumnou pravděpodobnost, že budou „ty správné“, nicméně bez jistoty, že budou úspěšné. Zaměřenost k cíli se tedy stává jakýmsi heuristickým řešením problémů. Heuristika řešení problému jako umění vynalézat (*ars inveniendi*), metodický návod, jakými optimálními prostředky a postupy objevovat nové (myšlenky, fakta apod.) (Akademický slovník cizích slov, 1995). Komplexita systému ale znamená, že mnohost výběru možností vztahů mezi jednotlivými prvky je nekonečná. Tento fakt i jiných možných vztahování označuje Luhmann (2006) termínem kontingence. Kontingence zároveň znamená možnost, že systém opomene nejpříznivější formu vztahování. Komplexita systému tedy zároveň znamená mnohost možností vztahů mezi prvky (tj. mnohost možností kvality vztahů), zároveň ale znamená nedostatek informací jak pro systém, tak pro pozorovatele k tomu, aby mohl být systém zcela uchopen a aby mohl zcela popsat své prostředí a vztahy mezi prvky (Luhmann, 2006).

3. 8. Modelování v systému

To, s čím systém zachází za účelem vlatní sebereprodukce, jsou modely jeho vlastní zkušenosti. Veškeré modelování začíná právě modelováním modelu, ke kterému v této práci odkazujeme jako k „realitě“ (srv. Piagetův konstruktivismus v kapitole 2). Nemůžeme však říci, že systém si vytváří „skutečný“ obraz svého prostředí. Systém totiž „poznává“ jen to, co souvisí s jeho vlastním cílem, resp. s potenciálními překážkami v cestě za cílem. Jediný vliv, který má vnější prostředí, nebo můžeme říci vnější svět na systém je, když se model neosvědčí a není dobrým pomocníkem při kontrole na cíl zaměřeného chování. V takovém případě si musí systém vymodelovat jiný model. Systémová epistemologie je nanejvýš konstruktivistická, protože „vědění“ není pasivně přijímáno z prostředí, ale musí být aktivně konstruováno samotným systémem. Prostor také neříká systému, jakým způsobem má svoje modely konstruovat. Toto všechno musí „vynalézt“ sám systém (Heylighen, Joslyn, 2001). Vytvořený model, a teď nezáleží na tom, jak dobře funguje nebo nefunguje, představuje určitou *možnost*, nikoliv pravdu nebo skutečný obraz nezávisle existujícího světa (Von Glasersfeld, 1999).

Co se týče povahy poznávání, systém nemůže poznávat tak, že poznává objektivní svět. Vnímá a zajímá se o ty podněty, které mohou potenciálně vést k dosažení, popřípadě zabránění jeho cílů. Konstruování modelů v systému je skutečně subjektivní. Nejenže systém nemá přístup k objektivní realitě, ale ani se o objektivní realitu nezajímá. Jediný vliv, který má skutečný svět na systém je ten, že na základě zpětné vazby systém zjišťuje, zda jsou jeho modely adekvátní nebo ne. Jelikož nepřesná predikce zaručuje velmi slabou kontrolu, pro systém to představuje signál pro vybudování lepšího modelu (Heylighen, Joslyn, 2001). Vytvořené modely nicméně představují pro systém „realitu“ ve smyslu, že systém je jen výjimečně schopný vnímat svoje modely s konstruktivistickým nadhledem (to se důsledně nedaří ani mnohým konstruktivistům). Z hlediska nervového systému a zkušeností systému není například mezi „reálným“ vjemem a halucinací žádný rozdíl (Von Foerster, 2003).

Jedním z dalších důvodů, proč systém nemůže mít nikdy „objektivní“ obraz reality je také to, že okolní svět, prostředí systému, je nekonečně komplexní. Jak už bylo ukázáno, je sebereprodukční nutností organismu tuto komplexitu redukovat, tj. selektovat z rozmanitých možností. Významnou souvislostí komplexity a selekce je **čas**, jelikož pouze a právě v čase je selekce z mnohosti uskutečňována. Čas je v podstatě důvodem nutnosti selekce, protože *„pokud by bylo k dispozici nekonečné množství času, bylo by možné se shodnout se vším“* (Luhmann, 2006, str. 58). Z nestrukturované entropické komplexity se díky selekci stává strukturovaná komplexita. V podstatě to znamená, že **tvorba struktur znamená nahrazení nejistoty jistotou.**

3. 9. Člověk jako psychický a sociální systém

Jak už jsme zmiňovali výše, člověk jako jediný ze živých systémů má možnost specifické schopnosti sebepozorování (na rozdíl od organických systémů, jako jsou buňky, nervový systém, imunitní systém apod., které musejí možnosti sebepozorování získávat; Luhmann, 2006). Nástrojem sebepozorování je lidské vědomí (definované specifickou *kvalitou*, *subjektivitou* a *jednotou*; Searle, 2002).

Psychický systém je tedy systém konstituovaný na základě jednotné (sebereferenční) spojitosti vědomí (Luhmann, 2006, str. 77). Jakožto autopoietický (sebevytvářející) systém užívá psychický systém svoje vědomí pouze v kontextu svých vlastních operací, tj. vědomí samo sebe reprodukuje, a to samo ze sebe. Prvky vědomí budeme označovat jako představy. Představy jsou nutné k tomu, aby došlo k dalším představám (Luhmann, 2006, str. 297). Psychický systém je vytvořen pouze na základě toho, že identifikuje sebe sama s jiným psychickým systémem. Co se týče interakcí mezi dvěma subjekty, tato se stane komunikací, jestliže a pouze jestliže oba vidí sebe navzájem očima toho druhého (Von Foerster, 2003). Vědomí je tedy nezbytné k tomu, aby se mohl ustavit jakýkoliv sociální systém.

Sociální systémy jsou v Luhmannově teorii systémy konstituované na základě jednotné (sebereferenční) spojitosti komunikace, resp. sociální systémy sestávají z komunikací a z jejich atribuce jako jednání. Sociální systémy nesestávají z psychických systémů, a už vůbec ne z živých lidí (tady zejména vidíme užitečnost difference systém – prostředí oproti staršímu rozlišení na celek a jeho části), protože sociální systém nemá vědomí samo o sobě (něco jako společnost si není vědomo sebe sama, neexistuje nezávislá entita zvaná „společnost“, která kdyby chtěla, tak by se jednoho dne sebrala a odjela). „*Lidi jsou součástí prostředí společnosti (nikoliv součástí společnosti samotné!)*“ (Luhmann, 2006, str. 241). Psychické systémy, resp. vědomí, patří k prostředí sociálních systémů, bez vědomí psychických systémů by nemohlo dojít ke komunikaci (Luhmann, 2006, str. 33). To, co mají psychické a sociální systémy společné je, že společně konstituují smysl. Podle Niklase Luhmanna je „smysl“ evoluční výdobytek, který je nevyhnutelnou formou sebereferece (sebevytváření) psychických a sociálních systémů. Vskutku, jestliže systém nemá něco jako jednotný „smysl“ ke kterému by mohl odkazovat svoji existenci, má tendenci zaniknout – například sebevražda (psychický systém) nebo rozpad manželství (jako příklad zániku sociálního systému).

Připomeňme si, že prostředí systému je vždy mnohonásobně komplexnější než systém samotný. Žádný sociální systém nemůže tedy vytvořit takovou komunikaci, která by se dokázala vyrovnat se všemožnou komplexitou svého prostředí (jejíž významnou část tvoří vědomí psychických systémů), jinak řečeno není schopný uspokojit všechny potřeby každého člověka ve svém prostředí.

Důležitým konstitučním momentem struktury sociálních systémů je situace dvojité kontingence, která znamená, že každý z partnerů předpokládá u druhého partnera autonomii (dobrovolnost, možnost výběru, možnost jednat autonomně), tedy že reakce osob v rámci sociálního systému je neurčitelná. Z hlediska zúčastněných psychických systémů (osob) to znamená, že jsou pro sebe navzájem „černou skříňkou“, kde si každá vytváří svůj vlastní smysl a sleduje svůj vlastní cíl na základě sebereferečních autopoietických operací, zároveň ale jejich komunikace tvoří sociální systém, který je také konstituován na základě nějakého

„smyslu“ (tady necháváme volný prostor pro úvahu každého čtenáře jaký je například smysl manželství). Sociální systém je právě proto autopoietickým (živým) systémem, protože neexistuje žádná stavová jistota, nemůžeme přesně předpovědět reakce systému. Člověk definuje svojí identitu jedinečně skrze svoje vlastní autopoietické operace. Jedině člověk sám rozhoduje o tom, co bude přijímat jako svojí individualitu a jak oddělí svojí vlastní identitu od identity ostatních lidí, kteří rovněž definují svojí identitu autopoieticky. Někteří ostatní jedinci mohou navrhnout možnou sebeidentifikaci pro autopoietický systém, ale záleží pouze na tom jedinci, zda tuto jejich nabídku přijme, či nikoliv, pouze systém sám rozhoduje o tom, zda se stanou součástí jeho autopoietických operací.

To, co může sociální systém kontrolovat, je pouze vlastní chování účastníků (osob) v systému. Sociální systémy se tedy snaží za účelem vlastního sebezachování a sledování vlastního cíle kontrolovat chování účastníků (osob) v systému (nic jiného totiž pod kontrolou ani mít nemohou). Lépe řečeno není to samo chování, které může být kontrolováno (i když donutit někoho „chovat se“ je samozřejmě možné), kontrola se děje spíše přes **stabilizaci očekávání**. V kontextu dvojité kontingence jsou to právě očekávání (*Erwartungen*), která získávají strukturní hodnotu pro tvorbu sociálních systémů, a tím se stávají jistým druhem reality (Luhmann, 2006, str. 131). Struktury sociálních systémů jsou vlastně struktury očekávání. Pro sociální systémy neexistují jiné možnosti tvorby struktur. V další kapitole se více podíváme na konstituční prvky sociálních systémů, tj. na komunikaci a důležité komunikační médium – jazyk.

4. Realita vzniklá v konverzaci

V předcházející kapitole jsme ukázali, že psychické a sociální systémy vznikaly koevolucí a společně vytvářely něco, čemu říkáme „smysl“ – smysl jakožto nezbytný referenční prvek lidské autopoietické existence. Způsob vytváření smyslu je komunikace.

Komunikace ustavuje lidské systémy a otázka vztahu mezi komunikací a lidskými systémy není pouze doménou výzkumů komunikace, ale je naprosto klíčová pro všechny sociální vědy jako takové (Luhmann, 1981). V této kapitole se tedy blíže podíváme na komunikaci a na důležité komunikační médium – jazyk. Kognitivní fenomény, jakými jsou také jazyk a komunikace, jsou jako dvě tváře boha Januse dívající se současně dvěma směry jak do přírodních, tak do humanitních věd (Varela, Thompson, Rosch, 1991), jelikož jazyk a komunikace jsou biologickým (a tedy behaviorálním) fenoménem, zároveň jsou také ale zkušeností nebo zážitkem (tedy fenoménem čistě fenomenologickým). V této kapitole tak bude na jazyk a komunikaci nahlíženo z obou pohledů.

Budeme vycházet z předpokladu, že to, jak komunikujeme, to, jak zacházíme s jazykem, má zásadní vliv na to, jakou „realitu“ pak žijeme. Dalším předpokladem bude to, že komunikace je, hned z několika důvodů, nepravděpodobná, a to i přesto, že jí každodenně zažíváme a je nezbytnou součástí naší existence (Luhmann, 1981).

4. 1. Nepravděpodobnost komunikace

Luhmann (1981) identifikuje první nepravděpodobnost komunikace jako skutečnost, že každý člověk existuje jakožto psychický systém odděleně od ostatních psychických systémů a jeho vědomí sestává z jeho vlastních zkušeností, ke kterým nikdo jiný nemá přístup (přičemž vlastně ani systém sám nedokáže postihnout svojí vlastní komplexitu, tedy ani systém sám nemá přístup ke všem svým zkušenostem). Zkušenost jedince představuje pro něho samotného subjektivní specifický kontext (subjektivita mého vědomí vyplývá ze zážitku, jaké to je prostě „být já“; Searle, 2002). Je tedy zcela nepravděpodobné, aby jeden člověk mohl porozumět druhému, jelikož smysl je možné pochopit pouze v kontextu, a kontext pro každého jedince vytváří to, co je přístupné jeho vědomí (resp. nevědomí).

Druhou nepravděpodobnost představuje čas a prostor. Tedy, je-li něco řečeno v přítomnosti, v dané situaci, vztahuje se to nějak „víc“ k tomuto určitému kontextu, ve kterém je to také komunikováno, do kterého komunikované „sedí“. Přenos komunikace mimo specifický čas a prostor je tedy druhou nepravděpodobností (Luhmann, 1981).

Třetí nepravděpodobnost vyplývá prostě z nepravděpodobnosti úspěchu komunikace. I kdyby byla komunikace srozumitelná, není žádná záruka toho, že komunikované bude akceptováno. Recipient selektivně přijímá obsah komunikace jako premisu ke svému vlastnímu chování (reakce na vnímané), čímž ještě více zesiluje primární selekci vyplývající z danosti jeho vlastní zkušenosti (Luhmann, 1981).

Tyto nepravděpodobnosti nepředstavují jen překážky, které brání tomu, aby došlo k úspěšné komunikaci, ale představují také práh zklamání (z neúspěšnosti komunikace) a nezdědka vedou k přerušení nebo ukončení komunikačních pokusů. Jestliže se naděje na úspěch komunikace zdá velmi nízká, komunikace má tendenci být ukončena.

Komunikace pak ale představuje velký paradox, jelikož není možné nekomunikovat. (Watzlawick, Bavelasová, Jackson, 1999), a i kdybychom se o to pokusili, i nulová komunikace bude komunikací (Bateson, 2000). To, jestli něco uděláme nebo neuděláme, jestli odpovídáme nebo neodpovídáme, jsme vstřícní nebo naopak odtaziť, tím vším něco

sdělujeme, něco komunikujeme. Ovšem to, co komunikujeme (nebo komunikujeme, aniž bychom si toho byli vědomi), je jedna věc. Druhá věc je, jak je naše sdělení přijímáno, interpretováno, hodnoceno.

To vlastně znamená, že ke komunikaci nezbytně dojde, neznámá to ale, co bude komunikováno nebo předáno (viz též Janoušek, 2007). Bez komunikace nemohou existovat psychické ani sociální systémy (vznikají koevolucí a jak bude ukázáno v souvislosti s teorií Ludwiga Wittgensteina v kapitole 4. 4, bez sociální interakce bychom nemohli získat potřebný jazyk k tomu, abychom vůbec mohli cokoli vnímat). Lidské systémy se snaží komunikační nepravděpodobnosti překonat a přeměnit je spíše v pravděpodobnosti, a tak vlastně dochází k jejich formování. Proces socio-kulturní evoluce tak může být nahlížen jako proces transformace a rozvoje podmínek pro efektivní komunikaci, ze které sociální systémy sestávají (Luhmann, 1981). Komunikace je neustálý proces interpretací a vzájemných adaptací (Riegler, 2001). Tento proces je tedy také procesem selekčním, kdy dochází k eliminaci těch systémů, jejichž komunikační úspěch se zdá být silně nepravděpodobný (Luhmann, 1981).

4. 2. Jazyk jako nástroj pro zvýšení pravděpodobnosti úspěšnosti komunikace

Nástroji, které slouží v systémech k tomu, aby byla pravděpodobnost komunikace zvýšena, jsou média. Luhmann (1981) mluví o třech typech médií, kterými jsou jazyk, masová média (doslova „šířící“ média) a obecně symbolická média (peníze, moc, vliv, společně sdílené hodnoty apod.).

V rámci této práce budeme pojednávat pouze o jazyku bez toho, aniž bychom se snažili eliminovat významný vliv ostatních médií. V určitém širším smyslu můžeme ale i ostatní dvě média považovat za „jazyk“ a bude tedy z tohoto hlediska dostačující, budeme-li ilustrovat sílu média na tom, čemu říkáme jazyk - *language*.

Jazyk je médium, které rozšiřuje naše chápání komunikace za hranice výchozí percepce. Jazyk sestává ze znaků (Wittgenstein, 1953/1993a), symbolických generalizací (Searle, 2002), pomocí kterých nahrazuje, reprezentuje nebo utváří představy a řeší z toho vyplývající problémy vzájemného porozumění. Jazyk používá akustické, resp. optické znaky pro smysl. Systémy, ve kterých se komunikuje, tak redukuje komplexitu prostřednictvím pravidel pro používání znaků (Luhmann, 2006).

Jinými slovy, jak Luhmann doslova říká, jazyk se specializuje na to, aby vytvořil dojem, že si vzájemně rozumíme, což je základem pro každou další komunikaci, ať už je původní dojem porozumění jakkoliv křehký (Luhmann, 1981).

4. 3. Biologická funkce jazyka z hlediska systému

Jakýkoliv organismus může působit na chování druhého organismu tak, že s ním vstupuje do interakce. Jedním ze způsobů interakce je komunikace mezi organismy (systémy). První systém vytváří (z hlediska pozorovatele) popis svojí niky a snaží se zaměřit pozornost druhého systému k této své oblasti interakcí (Maturana, Varela, 1980). Jazyk jakožto komunikační agens (médium) není denotativní, nýbrž konotativní (Maturana, Varela, 1980; Wittgenstein, 1993a), a jeho funkcí je zaměřit pozornost toho, s kým komunikujeme, k naší kognitivní doméně, tj. k našim popisům popisovaného. Takto nahlížený způsob komunikace je překrásně beletristicky zpracován v románu Virginie Woolfové „Vlny“. Jednotlivé postavy románu vypovídají o svých pocitech, vjemech, myšlenkách, prožitcích, a to zdánlivě bez toho, aby jejich výpovědi spolu souvisely nebo na sebe navazovaly.

„Napřed ptáci zpívali sborem,“ řekla Rhoda. „Teď jsou dveře od kuchyně dokořán. Odlétají. Odlétají, jako když rozhodíš sémě. U okna ložnice však jeden zpívá sám.“

„Na dně hrnce se tvoří bubliny,“ řekla Jinny. „Pak stoupají – zrychlují – stoupají – v stříbřitém řetězci k hladině.“

„Ted' Biddy na prkénku zubatým nožem sdírá rybu ze šupin,“ řekl Neville.

„Okno jídelny je teď tmavě modré,“ řekl Bernard, „a vzduch nad komíny se tetelí.“

„Vlaštovka se usadila na hromosvod,“ řekla Susan. „A Biddy v kuchyni s plesknutím postavila vědro.“

„Zní první úder kostelního zvonu,“ řekl Louis. „Následují další; jeden, dva; jeden, dva; jeden, dva.“ (Woolfová, 2008, str. 11).

Postavy tohoto románu mluví o tom, co právě vnímají a co jim se zdá důležité, což je v podstatě shrnutí biologické funkce jazyka podle Maturany a Varely (1980). Funkcí jazyka jednoduše není poukazovat na různé nezávisle existující entity, je to spíše jakési „pozvání“ do kognitivní domény mluvčího. Z toho také vyplývá, že biologickou funkcí jazyka není přenášet informace. Jestliže přesto budeme v běžném jazyce mluvit o tom, že jsme si předali nějakou informaci (v jakémisi „čistém“ smyslu informace jako úplného popisu a úplného porozumění), znamená to, že předpokládáme na straně toho, s kým komunikujeme, že jsme v určitém smyslu identičtí, totiž že naše kognitivní domény interakcí jsou identické (což ale nikdy není pravda). A my se pak divíme, když dojde k „nedorozumění“ (Maturana, Varela, 1980).

Jestliže je systém schopný vytvořit komunikační popis a poté tento popis reflektovat (interagovat se svojí vlastní aktivitou, která vytváří popis), čímž vytváří další popis (popisovaného), vytváří tak diskurz jakožto doménu interakcí, jejímiž obsahy jsou reprezentace komunikačních popisů (Maturana, Varela, 1980) – vzniká jakýsi společný prostor sdílení, který Maturana (1978) nazývá konsenzuální doména. Konsenzuální doména je společný prostor popisů popisovaného (jazyk). Komunikace a také jazyk zároveň ale nemohou vznikat jinak než jako společenský fenomén (Wittgenstein, 1993a; Luhmann, 2006). Zároveň kromě mezisystémového interakčního pole vytváří systém skrze teoreticky nekonečnou řadu sebepopisů ještě jinou specifickou interakční doménu, kterou je vědomí sebe sama (Maturana, Varela, 1980), vzniká tak doména intrakcí, ve které se subjekt vztahuje k sobě samému jako k druhému subjektu (Janoušek, 2007). K tomu, aby mohl mít člověk

popis sebe sama, musí nejdříve získat jazyk (v interakci), který by mu tento popis umožnil. To bude ukázáno v rámci teorie Ludwiga Wittgensteina v následující kapitole.

4. 4. Ludwig Wittgenstein

Filozofie Ludwiga Wittgensteina, zejména vliv jeho pozdější filozofie, je pro konstruktivistické teorie velkou inspirací. Tradičně se Wittgensteinova filozofie dělí na dvě období, první je „období Traktátu“ (což je odkaz na jeho první dílo *Tractatus logico-philosophicus* vydané počátkem 20. let 20. století), které je nejčastěji řazeno k dílům novopozitivistické nebo logicko pozitivistické filozofie (Petříček, 1992) a druhé období, ve kterém Wittgenstein sám kritizoval mnohé z toho, co tvrdil ještě v Traktátu (období od druhé poloviny 30. let 20. století do konce jeho života v roce 1951; Petříček, 1992). Toto tradiční dělení Wittgensteinovi filozofie na dvě období bývá ale někdy zpochybňováno (Diamondová, 2006; další autoři in Kopytko, 2007), a bývá považováno také za přirozený vývoj jeho velmi poctivého a kritického rozvažování.

V díle *Tractatus logico-philosophicus*, ve kterém byl ovlivněn logikou, říká, že vytváření významů slov a vět probíhá pomocí aplikace určitých pevně stanovených jazykových pravidel (Wittgenstein, 1922/2007). Nesnáze s důsledným uplatňováním logického přístupu vedly Wittgensteina později k přehodnocení některých tvrzení. *„Russel během našich rozhovorů často pronesl: „Logic’s hell!“ – A to přesně vyjadřuje to, co jsme při přemýšlení o logických problémech pociťovali; tj. jejich nesmírnou obtížnost, jejich tvrdost a jejich kluzkost. Hlavním důvodem tohoto pocitu byl podle mne tento fakt: při každém novém jazykovém jevu, který chtěl člověk promyslet, se dřívější vysvětlení mohlo ukázat neupotřebitelné. (Byl to pocit, že jazyk může přicházet se stále novými, nemožnými požadavky, a tak zmařit jakékoli vysvětlení.). To je obtíž, do níž se zaplétá Sókrates, když se pokouší podat definici nějakého pojmu. Stále znovu se vynořuje nějaké užití slova, které se zdá neslučitelné s pojmem, k němuž nás přivedlo jiné užití slova. Řekne se: Tak to přece není!*

– ale tak to přece je! – a nedá se dělat nic jiného, než si tyto protiklady stále opakovat.“ (Wittgenstein, 1993b, str. 50). V pozdějších dílech ukazuje, že slova mají ten význam, v jakém se používají, tedy že význam jazyka spočívá ve způsobu, jakým se používá (Wittgenstein, 1993a; 1958/2006), který má sice svoje pravidla, ale tato pravidla vůbec nejsou tak pevně daná, jak se nejdříve domníval.

Místo toho, aby si v souvislosti s jazykem kladl otázku „co je to znak?“, navrhuje alternativní způsob zkoumání znaku, tedy prozkoumat případy, kde je možné mluvit o „zacházení se znaky“ (Wittgenstein, 2006). Z ontologického i fylogenetického hlediska existuje mezi učením se významu slova a použitím slova vztah. *„Chci, abyste si pamatovali, že slova mají ty významy, které jsme jim dali; a významy jsme jim dali pomocí vysvětlení. Mohu podat definici nějakého slova a používat to slovo ve shodě s ní, nebo mi mohli vysvětlení podat ti, kteří mě učili, jak to slovo používat. (...). V tomto smyslu potom řada slov nemá přesný význam, ale to není nedostatek. Myslet si, že je, by bylo jako říci, že světlo mé lampy na čtení není skutečné světlo, protože nemá ostrou mez. Filosofové velice často mluví o zkoumání či analyzování významu slov. Ale nezapomínejme, že slovo nedostalo svůj význam silou, jež by byla na nás nezávislá, takže by zde mohl být nějaký druh vědeckého zkoumání toho, co to slovo skutečně znamená. Slovo má ten význam, který mu někdo dal“* (Wittgenstein, 2006, str. 50). Znaky nebo symboly v jazyce neoznačují ani tak něco jiného, jak jsou vlastně samy tím, co umožňují (Luhmann, 2006). Z toho pak ale vyplývá, že slova mohou mít mnoho významů, a že my nemůžeme mít v hlavě najednou všechna možná použití tohoto slova. Například v systemickém přístupu v aplikované psychologii má tento Wittgensteinův „objev“ velký vliv. Když přijde klient k terapeutovi a řekne, že má depresi, neznamená to hned, že psychoterapeut přesně ví, co mu tím klient sděluje. Terapeut ještě neví, v jakém smyslu klient toto slovo používá. Tím, že začne spolu s klientem zkoumat použití slova deprese, může dovést klienta k lepšímu porozumění jeho vlastních stavů a dokonce k jakémusi zázračnému „rozplynutí“ klientovi deprese samotné (Steve de Shazer, 1992 in Parma, 2006b, str. 22 - 23).

4. 4. 1. Jazykové hry

To, jak s jazykem zacházíme, jak a v jakých situacích jazyk používáme, nazývá Wittgenstein „jazykovou hrou“. Jazykové hry, které hrajeme, jsou ohraničeny pravidly, tato pravidla nejsou ale pevná, jsou proměnlivá. Jsou to pravidla naší zkušenosti, která se mění a vyvíjí u každého člověka, v průběhu času, historie, je jiná v jiných společnostech, v každé rodině. V základu jazykové hry není nějaké naše vidění, ale jednání (Wittgenstein, 1979).

Termín „hra“ není jakýmsi pevně daným konceptem v přísném analytickém smyslu. Pro Wittgensteina znamenají jazykové hry sociálně navyklé způsoby interakce (Kopytko, 2007). Slova a výrazy získávají svoje významy v interakcích mezi lidmi, v proudu života. (Mimochodem nové vývojové teorie učení se jazyku v sociálním kontextu zdá se podporují Wittgensteinovy filozofické úvahy, jak o tom referuje Nelsonová (Nelson, 2009)).

Jazykové hry nemají pevně daný společný základ, každá z her má svoje specifické rysy, pravidla, cíle. Jazykové hry mohou zastarávat, odumírat, nové se naopak rodí. To, co mají jazykové hry společné, přirovnává Wittgenstein k podobě mezi rodinnými příslušníky, kteří mají určité vlastnosti společné, nicméně každý z členů rodiny je v něčem jiný, než ti ostatní. Wittgenstein nehledá společné rysy jazykových her, místo toho uvádí jejich různé typy (tedy zkoumá jejich použití). Jako příklady jazykových her uvádí instruování, udílení rozkazů a jejich provádění, popisování objektu, vytváření nějakého objektu na základě jeho deskripce, pozdravení, oznámení zprávy či události, spekulace o události, formování a testování hypotéz, řešení aritmetických příkladů, vymýšlení příběhů, hraní divadelní hry, hádání, vymýšlení a vyprávění vtipů, překládání z jednoho jazyka do druhého atd. (Wittgenstein, 1993a; Kopytko, 2007).

Kopytko (2007) se domnívá, že z toho můžeme usuzovat na některé charakteristiky jazykových her, které chtěl Wittgenstein zdůraznit:

- 1) jazyk je aktivita, která se řídí pravidly a tato aktivita je zakotvená ve specifických formách života (biologických, sociálních, kulturních),
- 2) pravidla, která jsou konvenční a libovolně vytvářena, tvoří jazykové hry a také gramatiku,
- 3) pravidla mohou být správná nebo nesprávná,
- 4) význam slov je podmíněn pravidly jejich používání (a nikoliv objekty, které slova zastupují),
- 5) tvrzení nebo „tah“ ve hře získává svůj význam v kontextu, do kterého patří,
- 6) hráči jsou zapojeni do společenské (lingvistické) zvyklosti, kterou získali postupným trénováním těchto schopností a osvojováním si používaných technik.

Jazykové hry a ještě více její hráči jsou závislí na kontextu. Na základě kontextu, v jakém k sociální interakci dochází, dochází také k „přepínání her“ (termín zavedený Kopytkem; Kopytko, 2007). Jazykové hry mohou samy přinášet kontextuální změny, které zase ovlivňují chod sociální interakce. Například hra vyprávění vtipů nebo vtipkování může vytvořit atmosféru intimity, přátelství, emoční blízkosti, což může vést k dalším jazykovým hrám, které se v takových případech hrají (Kopytko, 2007). Kontext je dynamický, nestabilní, nejistý a z toho vyplývají i důsledky pro lingvistickou komunikaci. Kontext je zřejmě silnější než význam slov, frází nebo vět, tak například v ironickém kontextu (Kopytko, 2007) budou slova „Ty jsi ale milý“ znamenat přesný opak toho, co by znamenaly v jiném kontextu. Zajímavým příkladem síly kontextu je i to, když sami něco řekneme a za pět minut, kdy si přehráváme jenom vyřčená slova, se sami divíme, cože jsme to vlastně řekli a začneme o vyřčeném pochybovat.

4. 4. 2. Pravidla jazykových her a „hra podle pravidel“

Aby člověk mohl kompetentně hrát jazykovou hru, musí znát pravidla a řídit se pravidly, musí pravidlům rozumět. Rozumění (*understanding; Verstehen*) je u Wittgensteina nikoliv mentální akt nebo proces, je to spíše schopnost (Wittgenstein, 1993a, str. 79), nicméně Wittgensteinovi nejde o to podat vysvětlení nebo definici této schopnosti, spíše se zase dá jen poukázat na to, jak „funguje“. Lingvistické porozumění je schopnost používat slova v jazykových hrách a také znát jejich různá použití. Projevuje se několika hráčskými schopnostmi: 1) používat slova, 2) reagovat na použitá slova v lingvistické interakci, a 3) vysvětlit jejich význam (Kopytko, 2007).

Porozumění, tedy schopnost komplexně zacházet se slovy má několik zajímavých vlastností, například tu, že je možné správně používat i reagovat na slova aniž bychom plně chápali jejich význam (tedy v určitém smyslu aniž bychom jim plně rozuměli). Dokonce komunikujeme většinou tak, že naše porozumění je jen částečné. Je nutno ale dodat, že Wittgenstein rozlišuje různé úrovně schopnosti rozumět (resp. co nejužitečněji nerozumět; Parma, 2006b), a to v závislosti na různých jiných schopnostech hráčů (můžeme říci na nejrozličnějších druzích inteligence, které daný jedinec „má“). Opírá se sice zejména o společenský kontext porozumění, ale nezamítá ani kognitivní a jiné schopnosti hráčů (Kopytko, 2007).

Termín „forma života“ představuje u Wittgensteina jakýsi širší komunikační kontext. Odkazuje na nelingvistický kontext lingvistické komunikace, tedy podle Kopytka (2007) forma života představuje celý komplex společenských praktik (nebo aktivit), které jsou kontextem pro komplex jazykových her. Mluví-li Wittgenstein o „formě života“ (tento termín se na základě toho, jak jej používá, někdy kryje s termínem jazyková hra), mluví vždy o společenské formě života. Všimá si, že ačkoliv veškerá komunikace k tomu, aby to mohla být komunikace, je společenskou záležitostí. Jazyk sám je vlastně společenskou konvencí. K tomu, aby mohl být správně používán, je potřeba tyto konvence dodržovat. Společenské konvence jsou zdrojem jistoty ve společenských (lingvistických) aktivitách a jsou také

jediným kritériem správnosti. Kompetentní hráči by tedy měli být schopní dobře reflektovat a reprodukovat sociální zvyklosti.

Význam záleží na kontextu, ve kterém se používá, a různé kontexty také implikují různá pravidla používání v různých jazykových hrách. Pravidla si neurčuje jedinec sám, pravidla určuje společnost. Význam řečeného není mentální, ale společenský fenomén (Nelson, 2009). Jelikož jazyk představuje konvenční společenský systém (srov. systémové zákonitosti z předcházející kapitoly), nemůže být sám o sobě ani pravdivý ani nepravdivý, a už vůbec nezrcadlí „přírodu“ (Schneider, 2006). Když se tedy někdo učí zacházet s jazykem, učí se společenským pravidlům.

Možnost použití určitého slova v různých situacích vypovídá o tom, že to, co toto slovo označuje, není nutně označením jakýchsi společných rysů označovaného, spíše jsou označovány rysy, které se mohou překrývat, podobně jako když se překrývají rysy u slov, které patří do jedné skupiny (*family resemblance*), takže vzniká něco jako „*family resemblance category*“ (Rosch, 1975; Nelson, 2009). Hranice v této kategorii je neostrá a mlhavá, určuje případy, které do ní patří, jen s určitou pravděpodobností (Slaměník, Hurychová, 2006).

Kognitivní aktivita jedince, který se učí jazyk, tedy vyplývá z toho, že se učí tomu, jak se jazyk používá, nikoliv tak, že si sám „vymýšlí“ svoje významy apod. Na to je třeba brát ohled i v případech, kdy mluvíme v piagetovském smyslu o tom, že dítě si konstruuje svojí realitu, a také že systém poznává a určuje si hranice svojí kognitivní domény. Tyto aktivity vyžadují společně sdílenou formu života (Wittgenstein, 1993a), nebo jednoduše řečeno život ve společenství. Jak ukazuje Luhmann (2006), jakmile se ustaví komunikace, okamžitě se ustavuje i sociální systém. A na druhou stranu jazyk existuje jenom potud, pokud je to společenský fenomén (Timmons, 2006).

Wittgenstein tak vytvořil podle Bloora (Bloor, 1983 in Timmons, 2006, str. 21) „sociální teorii poznání“, tedy že poznání, stejně jako jazyk je kolektivním, nikoliv individuálním, počinem.

Tato teorie společného vědění je protikladem širokého proudu západní filozofie, která vychází z Descartových analýz a známého „cogito, ergo sum“. Descart dospěl k tomu, že jediné, čím si člověk může být absolutně jistý je právě to, že on, jakožto subjekt, si něco myslí. Wittgenstein na druhou stranu zastává stanovisko, že jediný způsob, jakým něco „víme“, je konstituován skrze různé jazykové hry, ze kterých veškeré naše poznání sestává a ve kterých se také rodí. Tyto jazykové hry jsou nutně společenskou záležitostí, spíše než individuálním a abstraktním fenoménem (Timmons, 2006). Problémem této argumentace ale zůstává samotné dualistické myšlení, které se snaží udělat dělící čáru mezi individuálním a společenským způsobem učení. Kopytko (2007) staví proti sobě „individuální“ kognitivismus (který je v naší práci zastoupen například teorií Maturany a Varely, 1980) a Wittgensteinovu teorii společenského poznání. Z našeho pohledu ale tyto teorie přinášejí jen dva různé úhly pohledu na fenomén vytváření „smyslu“. Navíc teorie autopoietických systémů zahrnuje také společenský aspekt jazyka – konsenzuální doménu (Maturana, 1978), jejíž obsahy (provázané (*interlocked*) popisy aktuálního stavu prostředí, které jsou definované na základě chování, které reprezentují), ač vyjádřené biologickým jazykem, silně připomínají Wittgensteinovu teorii jazyka vytvořeného jako společenský konsensus, přičemž význam jazyka závisí na tom, jak je používán. Na člověka nahlížíme současně jako na biologický organismus, psychický a zároveň i sociální systém. Člověk funguje jako seberefrenční autopoietický organismus, nicméně v různých kontextech. „Individuální“ a „společenské“ patří jen k různým kontextům jeho existence, které nelze od sebe oddělit a ani je nelze stavět do protikladu.

4. 4. 3. Neexistence „soukromého“ jazyka

V souvislosti s tím, že jazyk je nanejvýš společenským fenoménem, jakýmsi přirozeným výrazem toho, jak společně vnímáme realitu (Ayer, 2006), přináší Wittgenstein do filozofie debatu o možnosti něčeho, jako je „soukromý jazyk“, tedy možnost vypovídat o něčem, co by bylo jen „moje“, zkušenost, kterou nikdo jiný nemá (v tom smyslu, že bych mohl vypovídat o

něčem, o čem nikdo nikdy neslyšel, nemohl slyšet, nebude slyšet). Podle Wittgensteina něco takového není možné. Jazyk vzniká jako společenská konvence, je to „způsob bytí“ jazyka. Proto cokoliv, co se nezrodí ze společné interakce, nemůže být jazykem. To, co nemůžeme takto společně uchopit, nemůže v jistém smyslu ani existovat. *„Soukromý je vlastně takový předmět, o němž nemůže druhým ani sobě nic říci ani ten, kdo jej má, ani ten, kdo jej nemá“* (Wittgenstein in Diamondová, 2006, str. 267). Wittgenstein například mluví o pocitu bolesti. Na jednu stranu je bolest jen moje, nikdo jiný jí za mě necítí, zároveň ale bolest není něco, co nikdo jiný necítil přede mnou. Něco jako bolest, ač může být pro každého jiná, je ale zároveň něčím, co zažívá mnoho lidí. V tomto smyslu tedy soukromé počítky nejsou „soukromé“ (Wittgenstein, 1993a).

To, co nemůžeme postihnout v jazyce, přičemž jakýkoliv čistě soukromý jazyk je vyloučen, nemůžeme vůbec vidět, tedy bude to pro nás „mrtvé“. Srovnajme například vnímání bolesti v různých kulturách. Atkinsonová a spol. (1993, str. 159) citují ve své práci Melzaka (1973), který studoval pocity bolesti u indických mužů, kteří při jistých místních slavnostech viseli ve vzduchu nesení háky, které měli zabodnuté ve spodní části zad. Tito muži opravdu necítili žádnou bolest, zároveň rány, které po zaháknutí zůstaly, se velmi rychle a bez medikamentů hojily. Je zajímavé si v této souvislosti povšimnout, že tito lidé, pro které rituál představoval náboženskou tradici, neměli ani něco jako „představu“ o tom, že by posvátný rituál mohl být zraňující. Neměli tedy ani jazyk, který by bolest „vytvořil“. Abychom *vůbec* mohli něco rozpoznat, musíme k tomu mít jazyk. *„Důvod není v tom, že druzí musí vidět, k čemu má slova odkazují. Jde jen o to, že mají-li má slova vůbec k něčemu odkazovat, musí se jim rozumět. Mohou odkazovat leda v souvislosti s použitím, s použitím, jež se naučíte, když se učíte, co to slovo znamená. Nemohou k ničemu odkazovat, není-li zde způsob, jak se jazykem mluví. Proto není možné soukromé rozumění. Nezáleží-li na tom, co se řekne, nerozumí se ničemu.“* (Rhees, 2006, str. 63). Když se totiž jazyk vytváří, nevytváří se tím „pouze“ jazyk, zároveň s jazykem se totiž vytváří způsob života (Wittgenstein, 1993a; Rhees, 2006). Jazyk je vlastně způsob, jakým se můžou setkávat jinak oddělené mysli (McDowell, 2006). Wittgensteinovo stanovisko je vlastně silně ne-antirealistické (McDowell,

2006) a ne-solipsistické. Jazyk totiž nemůže odkazovat k něčemu, co je „jen v mé hlavě“, k něčemu, co jsem si já sám vymyslel. Ačkoliv nemusíme rozumět druhému člověku doslova, a nikdy nebudeme, můžeme přece jen nějakým způsobem rozumět, a to na základě toho, jaká používá slova. Mějme ale na paměti, že hráči jazykových her mají různé hráčské schopnosti, a také různou snahu dodržovat pravidla her. Tím se dostáváme opět k Luhmannovu návrhu, že jazyk je nástrojem pro překonání nepravděpodobnosti komunikace, resp. zvýšení pravděpodobnosti rozumění a vytvoření společného smyslu.

4. 5. Komunikace jako konstituční moment sociálních systémů

Sociální systémy (rodina, vrstevnická skupina, instituce, firmy, sekty, společnosti, a další), sestávají z komunikací. Tedy sociální systém jakožto systém tvoří právě komunikace, osoby představují pak pro tento systém jeho prostředí. V situaci dvojité kontingence dochází k selekci očekávání a chování, tato selekce musí být pak přijímána všemi účastníky komunikace v daném sociálním systému (Luhmann, 2006). Člověk jako účastník komunikace v rámci sociálních systémů se skrze komunikaci učí také rozlišovat mezi sebou a svým okolím, v jistém smyslu tak vytváří svět tím, že vytváří sám sebe, což je v kybernetickém smyslu „*the greatest difference that makes a difference*“ (Brier, 2005).

Komunikační (sociální) systémy jsou autonomní a mají svoje vlastní formy uzavřené organizace, a ačkoliv jsou postaveny na biologických systémech, mají také aspekty, které přesahují jak biologickou tak psychologickou sféru (Brier, 2005), jsou jaksí mimo kontrolu kterékoliv jednotlivé osoby nebo skupiny osob, které sociální systém umožňují. Komunikace, jak už bylo řečeno, je způsob autopoietické reprodukce sociálních systémů. Systém je skrze komunikaci vytvářen, udržován a díky komunikaci se také vyvíjí (nebo zaniká). Komunikace ale nejsou „živé“, nemají žádné vědomí o sobě ani nejsou sami o sobě aktivní. Jsou speciálním způsobem, jakým se systémy vyrovnávají s komplexitou, totiž tím, že vytvářejí reprezentace komplexity. Komunikační reprezentace komplexity je právě tím „smyslem“, ke

kterému komunikace odkazuje. Komunikace sama není procesem „přenášení“ smyslu nebo informace, **komunikace je sdílená aktualizace smyslu**. Funkcí smyslu je zajistit přístup ke všem možným tématům komunikace (Luhman, 1990 in Brier, 2005, str. 382). To, čemu říkáme informace, představuje určitý koncept v rámci aktualizace smyslu, který si vytváříme (selektujeme jako jednu z mnoha možností) a který je závislý na kontextu. Informace by pak bylo to, co vytváří „realitu“. Informace je vlastně událostí, která vybírá stavy systému, ovlivňuje tvorbu struktur systému. Struktury systému také informace třídí a selektují. Informace aktualizuje již vytvořené struktury (Luhmann, 2006). Podle Batesona (2000) jsou v komunikačním systému v podstatě jedinými relevantními entitami nebo-li „realitami“ právě informace (nebo neposkytnutí informace, částečné informace, apod.). To, co informace popisují, nejsou „skutečné“ reality, ale samotná percepce popisované entity je „skutečná“. V tomto smyslu pak i kontext, ve kterém je informace uskutečňována, bude „skutečný“ nebo lépe řečeno komunikačně efektivní pouze tehdy, když bude sloužit jako informace nebo modifikátor informace (Bateson, 2000). Informace ale není ničím víc než podnětem, selekčním návrhem, protože komunikace je vždy selekční činnost. Teprve vlastně reakce na tento selekční návrh dává vzniku komunikační „realitě“. Opět se pak dostáváme k cirkulární kauzalitě, kdy každá odpověď je zároveň podnětem a podnět je zároveň odpovědí (Watzlawick, Bavelasová, Jackson, 1999).

Můžeme si teď ukázat příklady některých konceptů, které sociální systémy v různých časech a prostorech vytvářejí. Ještě docela nedávno byl přijímán koncept, že Země je středem relativně malého vesmíru. Napadení tohoto světónázoru pak dlouhou dobu nebylo přijímáno, protože tím byl vlastně zpochybňován samotný smysl, ke kterému soudobá komunikace odkazovala. Neudržitelnost tohoto konceptu musela dosáhnout hraničních hodnot, aby mohla být tato komunikační realita opuštěna a aby mohlo dojít ke změně (komunikačního) paradigmatu ve smyslu Kuhnových „vědeckých revolucí“ (Kuhn, 1997). Dalším příkladem může být to, čemu dnes říkáme schizofrenie. Jak ukazuje Komárek (2008), v některých společnostech byly „schizofrenici“ vysoce vážení členové, byli považováni za lidi se speciálním nadáním a vlohami komunikovat s bohy. Ve společnosti měli takoví lidé

privilegované postavení, často to byli šamani. V dnešní době naopak znamená „schizofrenie“ pro člověka docela nepříjemnou situaci, mnoho takových lidí žije na okraji společnosti. Schizofrenie schizofreniků není „reálná“, je to něco, co v daném kontextu vyplývá ze společné aktualizace smyslu daných sociálních systémů. Ale v jakém smyslu není reálná? V rámci této práce ponecháváme tuto otázku nezodpovězenou a její uvažování na čtenáři.

Není asi na místě pokládat si otázky, proč některé věci v daných dobách jsou takové, jaké jsou, užitečné je nejspíš dívat se na komunikačně ustavené fenomény z hlediska aktuálního smyslu, ke kterému odkazují, resp. pokládat si užitečné otázky. Čemu dané komunikační reality slouží? K čemu je potřebujeme? Čím jiným bychom mohli naše potřeby nahradit, zjistíme-li, že stávající „reality“ nejsou nejužitečnější možností? Proč právě tímto způsobem transformujeme nepravděpodobné do dostatečně pravděpodobného?

Jakou realitu bychom si vybrali, kdybychom měli možnost si vybrat?

5. Shrnutí a závěr

Optikou nahlížení „reality“ v našich úvahách byly konstruktivistické teorie v nejširším smyslu. Konstruktivismus se zabývá zejména způsoby, jakými si vytváříme svoje poznání. Poznání se rodí z aktivity jedince (Piaget, 1954), na základě které si člověk od raných stadií vývoje vytváří svůj obraz světa. Vytváří si svět vlastně tím, že si vytváří sebe sama (Piaget, 1954; Von Glasersfeld, 1999). Obraz vytvořeného světa neodpovídá jakési „objektivní realitě“, ale zkušenostem jedince. K této „objektivní realitě“ nemáme přímý přístup, ale „svět, který jsme si nevytvořili“, se nám ukazuje pomocí narušování námi vytvořených schémat nebo modelů.

Člověk jakožto živý systém je sám sebe vytvářející (autopoietický). Jeho cílem je autopoietická sebe reprodukce – vytvářet sebe sama ze sebe sama (Maturana, Varela, 1980). K dosažení svého cíle musí mít určité „poznání“, které si konstruuje na základě modelů vlastní zkušenosti. Tyto modely pro něj představují „realitu“. Živé systémy jsou nekonečně komplexní organismy, které jsou existenciálně spjaté se svým prostředím. Prostředí je pak ještě mnohonásobně komplexnější než je systém sám. Systém se musí se všemi těmito komplexitami vyrovnávat. Komplexita vede systém k nutnosti redukce a selekce mnohosti možných interpretací „reality“ (Luhmann, 2006). Systém se doslova snaží mít komplexitu „pod kontrolou“ v rámci zachování své autopoietické reprodukce.

Na člověka můžeme nahlížet jako na biologický, psychický a sociální systém. Jako biologický systém existuje člověk organizačně i strukturně v rámci svojí niky. Jako jediný z živých organismů se pak člověk v kontextu svojí autopoietické reprodukce odkazuje ke „smyslu“ (Von Bertalanffy, 1950; Luhmann, 2006). To je dáno konstitucí lidského vědomí, které tvoří základ psychického systému. Vědomí také umožňuje vznik sociálních systémů, které vznikaly s psychickými systémy koevolucí. Zatímco psychické systémy sestávají z jednotné sebereference vědomí, sociální systémy sestávají z jednotné sebereference komunikací. Jakmile se začne komunikovat, je tvorba sociálních systémů nezvratná

(Luhmann, 2006). Psychické a sociální systémy se společně odkazují ke smyslu. Každý systém si vytváří vlastní smysl.

Prostorem pro aktualizaci (vyjevování) smyslu je komunikace. Systémová omezení činí úspěšnou komunikaci nepravděpodobnou, nicméně u člověka rovněž není možné nekomunikovat (Watzlawick, Bavelasová, Jackson, 1999). Vzniká tak paradox, který vede systémy k evoluci komunikačních prostředků. Důležitým nástrojem komunikace je jazyk. Funkcí jazyka je společné sdílení nebo aktualizace smyslu. Jazyk se vyvíjí v rámci společenství, v rámci společného „proudu života“. Wittgenstein (1993a) ukazuje, že jazyk nemá nějaká pevně daná nepropustná pravidla, i když určitá pravidla má a tato pravidla představují aktuální společenské konvence. Sociální (komunikační) systémy existují v rámci „jazykových her“, jejímiž hráči jsou jednotlivé psychické systémy. To, jaká jazyková hra se bude hrát, závisí mimo jiné na kontextu.

Co tedy můžeme na základě našich úvah říci k fenoménu „reality“?

Realita je něco, co si vytváří každý člověk, aniž by si byl tohoto procesu aktivního vytváření vědomý, vše se děje tak nějak „přirozeně“, je to přirozený proces a způsob naší existence. Vytváříme si konstrukty světa (modely, schémata) a tento proces v podstatě může být nekonečný (můžeme vytvářet konstrukty konstruktů konstruktů..... atd.). Naše konstrukty nám více nebo méně užitečně slouží k vytváření vlastního smyslu naší existence.

K čemu potřebujeme to, že něco nazýváme „realitou“? Koncept reality pro nás může být určitým zdrojem jistoty. Představuje redukci nekonečného množství možných interpretací a vztahů ve světě. Schopnost vnímat realitu více nebo méně komplexně pak závisí mimo jiné na kognitivních schopnostech jedince. Člověk ale může používat argument zejména „objektivní reality“ jako výborný donucovací prostředek (Parma, 2006b), ať už v rámci sociálních systémů (rodiny, partnerských vztahů, vzdělávacího, politického nebo ekonomického systému apod.), tak v rámci psychických systémů (člověk může být sám sobě největším nepřítelem a tyranem).

Můžeme také říci, že naše realita vzniká v konverzaci, jelikož jazyk a komunikace jsou společenskými fenomény, bez kterých bychom nemohli existovat a vnímat ani sebe sama.

Nemohli bychom být tím, kým jsme, kdyby nebylo společnosti, komunikace, jazyka. Jako sebe sama vytvářející systém si každý člověk může v podstatě „vybírat“, jakou realitu si na základě svojí zkušenosti zkonstruuje, vždycky ale bude silně ovlivněn společenskými konvencemi, které nejenže sami vytvářejí „realitu“, ale vytvářejí také nástroje k vytváření reality.

„Realita“ může být také určitá past, zejména když není reflektováno, že je vlastně vykonstruovaná. To, že je vykonstruovaná, neznamená, že není „reálná“. Znamená to ale, že jakákoliv „realita“ představuje jenom jednu z možností konstruování.

Každý člověk má doslova svojí „realitu“. Realitu, která není úplně nezávislá na vnějším světě, ale zároveň ani nikdy žádnému vnějšímu světu neodpovídá. Neodpovídá také nikdy „objektivní realitě“, na které bychom se mohli všichni shodnout.

Realita vypovídá o tom, jaký je kdo z nás člověk.

Část II

Výzkumná část

6. Cíl výzkumu

Realita, ať už jako fenomén nebo jako pojem, je něco velmi komplexního. Cílem výzkumné části naší práce bylo zjistit obsahové naplnění pojmu „realita“ u laické veřejnosti. Dílčími cíli pak bylo získat co nejvíce obsahových vyjádření pojmu „realita“ a následně získat škálová hodnocení vytvořených kategorií pojmu „realita“.

7. Metodika

Pro účel našeho výzkumu jsme zvolili modifikaci prototypického přístupu Eleanor Roschové (Rosch, 1975; 1976), který se nám zdá být vhodným experimentálním přístupem vzhledem k charakteru zkoumaného fenoménu a také vzhledem k teoretickému předpokladu, že to, jak chápeme svět (realitu), si sami konstruujeme a sami jí dáváme na základě naší zkušenosti význam. Podle Roschové (1976) nejsou sémantické kategorie nutně přísně logicky vymezené. Jednotliví „členové“ v kategorii patří do dané kategorie na základě jakési „rodinné podoby“ (*family resemblance*; princip, který byl poprvé navržený Wittgensteinem, 1993a), spíše než na základě přísně daných pravidel. Síla „rodinné podoby“, tj. jakési schopnosti významového vyjádření, daného „člena“ v každé kategorii je pak dána tím, jak moc souvisí s ostatními „rodinnými příslušníky“. Daný člen nemusí nutně souviset se všemi ostatními členy, ale s čím více členy souvisí (čím je „typičtější“), tím lépe vystihuje význam svojí kategorie. Sémantické kategorie (jako v našem případě kategorie „realita“) mohou být vymezeny na základě svých nejtypičtějších představitelů. Prototypický přístup bývá často používán právě pro výzkum významově neostře definovaných kategorií, jakými jsou například emoce (např. Fehr, Russell, 1984; Shaver a spol., 1987; Slaměník, Hurychová, 2006), láska (Fehr, Russell, 1991) nebo očekávání intimity ve vztazích (Fehr, 2004).

Předkládaný výzkum probíhal ve dvou etapách. V první etapě jsme získali co nejvíc obsahových vyjádření k pojmu „realita“, které jsme následně kategorizovali do 52 kategorií a nechali tyto kategorie hodnotit respondenty ve 2. etapě.

8. První etapa výzkumu

8. 1. Výběrový soubor

Nábor respondentů probíhal metodou sněhové koule v pražských pobočkách některých mezinárodních firem a také pomocí internetové ankety distribuované emailem. V první etapě jsme získali data od 60 respondentů, a sice od 24 mužů a 36 žen. Věkové rozpětí respondentů bylo od 22 do 79 let, věkový průměr celého souboru byl 34,2 let ($SD = 9,71$), věkový průměr mužů byl 37,4 let ($SD = 10,64$), věkový průměr žen byl 32 let ($SD = 8,53$). Co se týče vzdělání, 1 muž měl výuční list, 23 respondentů (z toho 8 mužů a 15 žen) mělo střední vzdělání, 36 respondentů (z toho 15 mužů a 21 žen) mělo vysokoškolské vzdělání. Žádný z respondentů nebyl student.

Tab. 1. Charakteristika výběrového souboru v 1. etapě podle vzdělání a pohlaví

vzdělání	muži	ženy	celkem
SOU	1		1
SŠ	8	15	23
VŠ	15	21	36
celkem	24	36	60

8. 2. Metoda

Respondentům byl předložen jednoduchý anketní formulář s touto instrukcí: *„Co si představujete pod pojmem „realita“, s čím máte pojem „realita“ spojený, co pro vás „realita“ znamená? (napište prosím v bodech co nejvíc asociací, které vás během cca 5 minut napadnou)“*. Respondenti byli rovněž požádáni, aby vyplnili údaje týkající se jejich věku, pohlaví a dosaženého vzdělání (viz Příloha 1). Asi polovina respondentů vyplnila formulář v papírové podobě, druhá polovina vyplnila formulář v elektronické podobě.

Tímto způsobem jsme v 1. etapě získali celkově asi 130 různých obsahových vyjádření souvisejících s pojmem „realita“. Z těchto vyjádření jsme pak vytvořili 52 kategorií charakterizujících pojem „realita“. Některá vyjádření, která s danou kategorií příliš nesouvisela, jsme do kategorizace nezařadili – např. „stavba“, „pozemek“, „sen, který sdílíme společně“, „filosofický pojem“. Tabulka 2 uvádí výsledných 52 kategorií, jejich obsahovou náplň a rovněž jejich četnosti a procentuální četnosti.

8. 3. Výsledky 1. etapy

Jak ukazuje tabulka 2, nejčastěji uváděnou kategorií byla „skutečnost“, kterou uvedlo až 41,7 % respondentů, přičemž tuto kategorii uvádělo také stejné procento mužů i žen. Dále byl častý výskyt tvrzení spadajících do kategorie „něco, co můžeme vnímat smysly“ a „pravda“ (obojí uvádělo 23,3 % respondentů), „každodenní banality, stereotyp“ nebo „opak představ a snů“ (obojí uvádělo 16,7 % respondentů). Realita byla tedy v našem souboru nejčastěji spojována s něčím, co můžeme považovat za skutečné a pravdivé (a to nezávisle na nás), a také jako něco rutinního (realita jako rutina) a „reálného“ ve smyslu protikladu našich prání a tužeb.

Kategoriemi, které byly spíše doménou žen, byly „lidé kolem mě“ (tuto kategorii uvedlo 19,4 % žen, ale žádný muž), „práce, chození do práce“ a „svět okolo nás“ (obojí uvedlo 16,7 % žen a 1 muž (4,2 %)) nebo „příroda a přírodní jevy“ (uvedlo 13,9 % žen a 1 muž (4,2 %)). Spíše „mužskou“ kategorií pak bylo „bitevní pole“ (uvedlo 20,8 % mužů a 1 žena (2,8 %)). Ženy tedy více jako součást svojí reality vnímají společenské vztahy, pracovní povinnosti a také okolní svět, přírodu, muži zase spíše „bojují“. Tyto výsledky jsou jakoby krásným vykreslením evoluční historie a diferenciací mužských a ženských rolí.

Výsledné kategorie z 1. etapy ukazují zároveň na velkou variabilitu chápání pojmu „realita“. Může být vnímána jako „něco stabilního“ (3,3 % respondentů) i „něco nestabilního“ (rovněž 3,3 % respondentů), „něco, co sdílíme s ostatními“ (3,3 % respondentů) i „něco, co je jen moje“ (6,7 % respondentů). Zaujalo nás, že za realitu bývají často považované i subjektivní prožitky jako „moje myšlenky a moje představy“ (uvádělo 8,3 % respondentů) nebo „moje pocity a intuice“ (uvádělo 6,7% respondentů). Z dalších kategorií nás zaujaly „lidský charakter, to, jací jsme“ (uvedlo 5 % respondentů) nebo „to, že stárneme a umíráme“ (uvedly 2 ženy, tj. 3,3 % z celkového souboru). Jeden respondent dokonce v souznění s Luhmannovou teorií uvedl, že realita jsou „možnosti výběru“.

Tab. 2. Výsledných 52 kategorií pojmu „realita“ v sestupném pořadí podle četnosti

Pořadí	Název kategorie a její obsahy	Četnosti			Procentuální četnosti		
		Celkový soubor	Muži	Ženy	Celkový soubor	Muži	Ženy
1	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, skutečný stav, ta pravá skutečnost)	25	10	15	41,7%	41,7%	41,7%
2	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelná, viditelná; to, co vidím a cítím; všechno, co vidím; vůně; svět co vidím vlastníma očima; hmatatelné věci; veselé i smutné zážitky; smyslové vjemy)	14	6	8	23,3%	25,0%	22,2%
3	pravda (opravdové, pravdivé, nepopíratelné, pravda, opravdovost; objektivní pravda, bez ohledu na to, jak jí vnímám a co si o ní myslím)	14	6	8	23,3%	25,0%	22,2%
4	každodenní banality, stereotyp (každodenní banality, každodennost, každodenní život, každodenní skutečnost, každodenní rutina, každodenní realita - práce, povinnosti; stereotyp, kterému podléháme)	10	2	8	16,7%	8,3%	22,2%
5	opak představ a snů (opak představ; realita se často neshoduje s představami; když je potřeba zapomenout na svět snů a létání; realita je jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie, není to iluze)	10	3	7	16,7%	12,5%	19,4%
6	život (život, život a vše, co je s ním spojené)	9	4	5	15,0%	16,7%	13,9%
7	teď a tady; to, co teď je (teď, tento okamžik je skutečný, přítomnost; to co právě dělám, to co se právě děje kolem mě; teď a tady; současnost; to, že teď držím v ruce tužku)	9	1	8	15,0%	4,2%	22,2%
8	subjektivní pravda, subjektivní vnímání (subjektivní posouzení toho, co je reálné; moje realita není stejná jako realita jiných, každý má svou; pro každého je realita jiná; každý může realitu vnímat a zažívat jinak, můj pohled na svět okolo mě; můj dojem)	8	4	4	13,3%	16,7%	11,1%
9	něco, co existuje nezávisle na nás (něco, co existuje nezávisle na nás; to, co je nezávislé; skutečnosti na nás nezávislé)	8	3	5	13,3%	12,5%	13,9%
10	svět okolo nás (venkovní svět, jak ho vidím já; skutečný svět kolem nás; svět kolem mě, prostředí)	7	1	6	11,7%	4,2%	16,7%
11	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, lidé v mém životě, přátelé, lidé)	7		7	11,7%	0,0%	19,4%
12	práce (práce; chození do práce)	7	1	6	11,7%	4,2%	16,7%
13	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita, krutost)	7	2	5	11,7%	8,3%	13,9%
14	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, příroda, květiny, stromy)	6	1	5	10,0%	4,2%	13,9%
15	bitevní pole (bitevní pole, život je boj-život je realita, realita je boj; boj o přežití; boj spravedlnosti s nespravedlností, každodenní boj o život (předem prohraný))	6	5	1	10,0%	20,8%	2,8%
16	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; moje myšlenky, moje představy)	5	1	4	8,3%	4,2%	11,1%
17	zkušenost každého z nás (moje zkušenosti a zkušenosti dalších lidí; to, co zažívám)	5	1	4	8,3%	4,2%	11,1%
18	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí; město)	5	3	2	8,3%	12,5%	5,6%
19	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	4	3	1	6,7%	12,5%	2,8%
20	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti, které bychom nejraději nepřipustili; bolest)	4	1	3	6,7%	4,2%	8,3%
21	něco, co je jen moje (moje osobní realita; moje existence; to, jak já chápu věci)	4	2	2	6,7%	8,3%	5,6%
22	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	4	1	3	6,7%	4,2%	8,3%
23	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3	2	1	5,0%	8,3%	2,8%

Tab. 2. Pokračování

24	peníze, vydělávání peněz (peníze, vydělávání peněz, řešení financí)	3	2	1	5,0%	8,3%	2,8%
25	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím; víra v Boha, transcendentálno apod.)	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
26	všechno (všechno, vše kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3	2	1	5,0%	8,3%	2,8%
27	moje tělo a jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla; pohled do zrcadla)	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
28	lidský charakter, to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3	1	2	5,0%	4,2%	5,6%
29	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (moje rozhodnutí; zodpovědnost za všechno, co dělám)	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
30	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane; situace, která právě probíhá)	3	2	1	5,0%	8,3%	2,8%
31	bdělý stav, opak spánku (bdělý stav, opak spánku, spojeno se dnem; něco, co mohu vnímat v bdělém stavu)	3	2	1	5,0%	8,3%	2,8%
32	učení se, hledání, růst (učit se, růst, zkoumat, hledání, rozvoj, poznávání, vzdělání)	3	1	2	5,0%	4,2%	5,6%
33	opak bezstarostnosti (starosti, obavy, nic není zadarmo)	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
34	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
35	zdraví - nemoc, život - smrt	3		3	5,0%	0,0%	8,3%
36	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
37	něco, co můžeme poznat smysly (smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
38	něco stabilního (něco stabilního, spojeno se stabilitou)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
39	něco nestabilního, proměnlivého (zjištění, že nic není věčné a lidé a jejich pocity se mění; vnímání, které se může ze dne na den měnit)	2		2	3,3%	0,0%	5,6%
40	skutečnost, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	2		2	3,3%	0,0%	5,6%
41	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
42	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
43	nuda (nuda, realita je někdy dost nudná)	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
44	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, drogy, kouření, apod.)	2		2	3,3%	0,0%	5,6%
45	vyrušení z myšlení, to, co je vnější ("vrat' se do reality")	2	1	1	3,3%	4,2%	2,8%
46	svět dospělého (dospělý svět - opak světa viděného dětskýma očima)	1		1	1,7%	0,0%	2,8%
47	možnosti výběru	1		1	1,7%	0,0%	2,8%
48	být "nohama na zemi" (být "nohama na zemi", chovat se racionálně, adekvátně situaci)	1		1	1,7%	0,0%	2,8%
49	řešení problémů a životních situací	1	1		1,7%	4,2%	0,0%
50	historická současnost (současnost)	1		1	1,7%	0,0%	2,8%
51	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	1		1	1,7%	0,0%	2,8%
52	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	1		1	1,7%	0,0%	2,8%

9. Druhá etapa výzkumu

9. 1. Výběrový soubor

Ve druhé etapě byl použit jiný soubor osob, jejichž nábor rovněž probíhal metodou sněhové koule v pražských firmách a pomocí internetové ankety distribuované emailem. Celkem jsme ve 2. etapě výzkumu získali data od 86 osob (35 mužů a 51 žen). Věkové rozpětí respondentů bylo od 18 do 64 let, věkový průměr celého souboru byl 33,12 let ($SD = 9,42$), věkový průměr mužů byl 35,66 let ($SD = 9,77$), věkový průměr žen byl 31,37 let ($SD = 8,85$). Co se týče vzdělání, 1 muž a 1 žena měli výuční list, 33 respondentů (z toho 12 mužů a 21 žen) mělo střední vzdělání, 5 respondentů (z toho 1 muž a 4 ženy) mělo vyšší odborné vzdělání, a 46 respondentů (z toho 21 mužů a 25 žen) mělo vysokoškolské vzdělání. Z celkového počtu 86 osob byli tři respondenti také studenti.

Tab. 3. Charakteristika výběrového souboru ve 2. etapě podle vzdělání a pohlaví

vzdělání	muži	ženy	celkem
SOU	1	1	2
SŠ	12	21	33
VOŠ	1	4	5
VŠ	21	25	46
celkem	35	41	86

9. 2. Metoda

Respondentům byl ve druhé etapě předložen dotazník k hodnocení pojmu „realita“ sestávající z 52 kategorií pojmu „realita“ získaných z 1. etapy výzkumu. Tyto kategorie byly uspořádány v náhodném pořadí (viz Příloha 2). Respondenti byli požádáni, aby ohodnotili každou kategorii na škále Likertova typu od 1 – „vůbec nevystihuje pojem realita“ po 5 – „zcela vystihuje pojem realita“. Ostatní škálové hodnoty byly záměrně nepojmenované. Domníváme se, že jejich určení tak, aby vzdálenost mezi jednotlivými hodnotami byla přibližně stejná, by bylo v případě hodnocení pojmu „realita“ velmi obtížné a zavádějící. Určení vzdáleností mezi hodnotami bylo ponecháno na „intuitivním“ posouzení hodnotitelů (Osgood, Suci, Tannenbaum, 1957; Oliverius, 1986). Dotazník obsahoval tuto instrukci: *„Pečlivě si přečtete následující seznam slov a tvrzení vyjadřujících některé charakteristiky pojmu "realita". Na připojené škále od 1 do 5 posuďte, nakolik podle Vašeho mínění uvedené slovo nebo tvrzení vystihuje pojem "realita". Do políčka za každé slovo napište číslo vyjadřující Vaše hodnocení. Vyplňte, prosím, také údaje týkající se vašeho věku, pohlaví a vzdělání. Děkujeme.“* Asi polovina respondentů vyplnila formulář v papírové podobě, druhá polovina vyplnila formulář v elektronické podobě a zaslala jej vyplněný emailem.

V následujících oddílech se podíváme na výsledná škálová hodnocení jednotlivých kategorií. Zhodnotíme výsledky u celkového souboru a také se podíváme na podobnosti a rozdíly u jednotlivých skupin v souvislosti s pohlavím, vzděláním a věkem respondentů.

9. 3. Výsledky 2. etapy

9. 3. 1. Škálová hodnocení u celkového souboru

Jak ukazuje tabulka 4, v celkovém souboru získala nejvyšší škálové hodnocení kategorie „to, že stárneme a umíráme“ (4,37). V první etapě byla přitom tato kategorie uvedena pouze dvěmi respondentkami. Další kategorie „skutečnost“ (4,35) a „ted’ a tady“ (4,01) byla zároveň často uváděna i v 1. etapě výzkumu (25 respektive 9 respondentů). Mohlo by z toho vyplývat, že tyto kategorie vyjadřují cosi velmi typického pro pojem „realita“. To samé by mohlo platit i pro kategorie „život“ (3,97) a „příroda a přírodní jevy“ (3,99), které byly rovněž uváděny větším počtem respondentů v 1. etapě (9 respektive 6 respondentů). Zajímavé je, že realita je spíše vnímaná jako „něco, co existuje nezávisle na nás“ (3,79).

Naopak nejnižší hodnocení měla kategorie „něco, co jako takové neexistuje“ (2,07), tedy realita je chápána jako něco, co „je“, ať už je to cokoliv. Zaujalo nás a zároveň příjemně překvapilo, že realita není zcela vnímána jako „opak bezstarostnosti“ (2,31) nebo „nuda“ (2,31), z čeho vyplývá, že naši respondenti mohou vnímat realitu i jako něco zajímavého nebo radostného. Ještě zajímavější je v tomto smyslu relativně nízké škálové hodnocení kategorie „svět dospělého“ (2,38), jehož obsahovou náplní bylo „opak světa viděného dětskýma očima“. Realita tedy nemusí být nutně vnímána jako „vážný“ svět dospělých lidí, může být také vnímána jako něco hravého. Je ale potřeba zdůraznit, že ačkoliv se některé tyto nejnižše hodnocené kategorie nacházejí na samém konci pořadí hodnocení v našem souboru, průměrné hodnocení kolem 2,3 přeci jen vypovídá o tom, že nejsou ani zcela odmítnuty jako neodpovídající pojmu realita.

Tab. 4. Průměrná škálová hodnocení v celkovém souboru v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,37
2	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,35
3	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	4,01
4	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	3,99
5	život (život a vše, co je s ním spojené)	3,97
6	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,90
7	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	3,88
8	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,86
9	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,79
10	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,79
11	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,79
12	zdraví - nemoc; život - smrt	3,78
13	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,69
14	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak jí vnímám a co si o ní myslím)	3,62
15	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,62
16	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si jí představujeme; opak fantazie)	3,60
17	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,54
18	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,50
19	řešení problémů a životních situací	3,44
20	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,39
21	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý ji zažívá a vnímá jinak)	3,37
22	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,36
23	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,35
24	historická současnost (současnost)	3,35
25	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,34
26	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,29
27	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,29
28	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,28
29	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,28
30	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,27
31	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,27
32	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,24
33	práce (práce, chození do práce)	3,23
34	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,20
35	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,15
36	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,09
37	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	3,06
38	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	3,00
39	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	2,98
40	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,81
41	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality")	2,73
42	peníze, vydělávání peněz	2,70
43	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoli; i víra v Boha, transcendentálno)	2,69
44	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,64
45	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,62
46	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,60
47	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,57
48	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuji)	2,49
49	svět dospělého (opak světa viděného dětským očima)	2,38
50	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,33
51	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	2,31
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	2,07

9. 3. 2. Škálová hodnocení v souvislosti s pohlavím

Výsledky škálových hodnocení pro muže ukazuje tabulka 5, hodnocení žen je uváděno v tabulce 6.

Při porovnání hodnocení jednotlivých položek u mužů a u žen bylo zjištěno, že hodnocení v závislosti na pohlaví se ani v jedné položce statisticky významně neliší (použili jsme t-test pro dva nezávislé výběry). Tento výsledek je zajímavý a mohl by znamenat, že určité stereotypní vnímání rozdílů v některých oblastech mezi muži a ženami může být zpochybněno. Například ani při zkoumání takových fenoménů, jako jsou emoce, nebyly zjištěny signifikantní rozdíly mezi muži a ženami, ač ženy bývají spíše považovány za „emocionální“ (Ivan Slaměník, ústní sdělení; viz také Slaměník, Hurychová, 2006).

Nejvyšší škálové hodnocení u mužů získala kategorie „to, že stárneme a umíráme“ (4,51). U žen je tato kategorie na druhém místě s průměrným hodnocením 4,27. Ač není rozdíl mezi muži a ženami statisticky signifikantní, přeci jen tento výsledek ukazuje na to, že muži silně vnímají fenomén stárnutí (ztráty síly; Whitbourne, Skultety, 2002) a umírání, což opět jakoby narušuje určitý stereotyp, že například psychologická problematika stárnutí se týká v moderních společnostech spíše žen, jelikož souvisí se ztrátou atraktivity, která znamená pro ženy velkou devízu (Mealey, 2000). Na základě některých výzkumů se spíše předpokládá, že muži začínají vnímat a doopravdy „řešit“ stárnutí až v pozdějším věku (Whitbourne, Skultety, 2002), většina mužů (přesně 27, tj. cca 77 %) v našem souboru byla ale mladší čtyřiceti let. Samozřejmě toto je jenom jedna z možných interpretací, muži v našem vzorku nemuseli kategorii „to, že stárneme a umíráme“ vnímat pouze v souvislosti s vlastním organismem, mohli se také odvolávat na zkušenost se smrtí nebo stárnutím někoho blízkého apod.

Muži dále na 3. místě uvádějí kategorii „něco, co existuje nezávisle na nás“ (4,20), ženy tuto kategorii uvádějí až na 16. místě (3,51). Mohlo by to naznačovat, že muži více vnímají realitu jako něco nezávislého na pozorovateli.

Je zajímavé si povšimnout, že „ženská“ kategorie „lidé kolem mě“ z 1. etapy výzkumu je hodnocena průměrnou hodnotou 3,74 u mužů a je v pořadí na 11. místě. U žen je na 5. místě s mírně vyšším průměrným hodnocením (3,98).

Jinak se výsledky škálových hodnocení v závislosti na pohlaví v podstatě neliší od výsledků uváděných v předcházejícím oddíle v rámci celkového souboru.

Tab. 5. Průměrná škálová hodnocení u mužů v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,51
2	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,34
3	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	4,20
4	život (život a vše, co je s ním spojené)	4,09
5	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,97
6	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	3,97
7	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,91
8	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	3,91
9	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,85
10	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,80
11	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	3,74
12	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,71
13	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak ji vnímám a co si o ní myslím)	3,69
14	zdraví - nemoc; život - smrt	3,65
15	něco, co můžeme vnímat smysly (hmamatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,60
16	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý ji zažívá a vnímá jinak)	3,60
17	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,54
18	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie)	3,51
19	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,51
20	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,51
21	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,50
22	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,49
23	řešení problémů a životních situací	3,48
24	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,43
25	práce (práce, chození do práce)	3,43
26	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,43
27	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	3,37
28	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,37
29	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,34
30	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,32
31	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,31
32	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,31
33	historická současnost (současnost)	3,26
34	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,23
35	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,20
36	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,20
37	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,20
38	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	3,17
39	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	3,17
40	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,91
41	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,86
42	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality)	2,80
43	peníze, vydělávání peněz	2,79
44	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,77
45	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoliv; i víra v Boha, transcendentálno)	2,77
46	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,71
47	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuju)	2,69
48	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,66
49	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,51
50	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,46
51	opak bezstarostnosti (starostí, obavy)	2,37
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	2,06

Tab. 6. Průměrná škálová hodnocení u žen v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,35
2	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,27
3	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	4,04
4	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	4,04
5	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	3,98
6	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,90
7	život (život a vše, co je s ním spojené)	3,88
8	zdraví - nemoc; život - smrt	3,86
9	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,84
10	něco, co můžeme vnímat smysly (hmamatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,75
11	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,75
12	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,71
13	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,69
14	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie)	3,67
15	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak ji vnímám a co si o ní myslím)	3,57
16	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,51
17	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,49
18	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,45
19	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,43
20	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,43
21	historická současnost (současnost)	3,41
22	řešení problémů a životních situací	3,41
23	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,33
24	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,31
25	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,25
26	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,24
27	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý ji zažívá a vnímá jinak)	3,22
28	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,22
29	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,22
30	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,16
31	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,12
32	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,12
33	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,12
34	práce (práce, chození do práce)	3,10
35	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,08
36	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,02
37	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	2,98
38	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,78
39	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	2,84
40	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	2,75
41	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrať se do reality")	2,69
42	peníze, vydělávání peněz	2,65
43	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoliv; i víra v Boha, transcendentálno)	2,63
44	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,63
45	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,55
46	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,49
47	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuji)	2,35
48	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,33
49	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,29
50	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	2,27
51	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,24
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	2,08

9. 3. 3. Škálová hodnocení v souvislosti se vzděláním

Tabulka 7 ukazuje průměrná škálová hodnocení u respondentů, kteří měli výuční list nebo střední vzdělání, Tabulka 8 ukazuje průměrná škálová hodnocení u respondentů s vyšším odborným nebo univerzitním vzděláním.

Hned na první pohled vidíme zajímavý rozdíl, totiž škálové hodnoty u nejnižše hodnocených kategorií (tyto kategorie se výrazně neliší ani mezi skupinami v závislosti na pohlaví, ani v porovnání s celkovým souborem). Respondenti v kategorii alespoň středního dosaženého vzdělání měli nejnižší průměrnou škálovou hodnotu 2,42 (u kategorie „něco, co jako takové neexistuje“), zatímco u druhé skupiny bylo nejnižší škálové hodnocení až o 0,6 bodů nižší, totiž 1,82 u té samé kategorie. Ukazuje to na zajímavý aspekt, totiž že respondenti s vyšším vzděláním mají tendenci spíše rozlišovat jednotlivé kategorie a spíše k negativnímu hodnocení používat i extrémnější hodnoty.

Při zjišťování souvislostí mezi vzděláním a jednotlivými kategoriemi jsme zjistili významné negativní korelace v následujících položkách: „lidský charakter, to, jací jsme“ ($r=-0,280$; $p=0,009$), „moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí“ ($r=-0,264$; $p=0,014$), „moje pocity, moje intuice“ ($r=-0,273$; $p=0,011$), „lidé kolem mě“ ($r=-0,233$; $p=0,031$), „subjektivní pravda nebo vnímání“ ($r=-0,243$; $p=0,024$), „být „nohama na zemi““ ($r=-0,284$; $p=0,008$), „něco stabilního“ ($r=-0,383$; $p < 0,001$), „něco, co je jen moje“ ($r=-0,279$; $p < 0,001$), „něco, co nelze poznat“ ($r=-0,226$; $p=0,036$), „něco, co jako takové neexistuje“ ($r=-0,264$; $p=0,014$), „svět dospělého“ ($r=-0,245$; $p=0,023$), „práce“ ($r=-0,455$; $p < 0,001$), „něco nestabilního, proměnlivého“ ($r=-0,249$; $p=0,021$), „opak bezstarostnosti“ ($r=-0,393$; $p < 0,001$), „povinnosti“ ($r=-0,315$; $p < 0,001$), „něco nepříjemného“ ($r=-0,431$; $p < 0,001$), „moje myšlenky, moje představy“ ($r=-0,258$; $p=0,017$), „řešení problémů a životních situací“ ($r=-0,252$; $p=0,021$), „každodenní banality, stereotyp“ ($r=-0,290$; $p=0,007$), „bitevní pole“ ($r=-0,388$; $p < 0,001$), „objektivní faktory“ ($r=-0,224$; $p=0,040$), „něco tvrdého a bolestného“ ($r=-0,396$; $p < 0,001$), „nuda“ ($r=-0,315$; $p=0,003$), „peníze, vydělávání peněz“ ($r=-0,367$;

$p=0,001$), „moje fyzické potřeby“ ($r=-0,227$; $p=0,036$), „bdělý stav“ ($r=-0,314$; $p=0,003$), „učení, hledání, růst“ ($r=-0,218$; $p=0,043$). Kategorie „skutečnost“ jako jediná koreluje se vzděláním pozitivně ($r=0,228$; $p=0,035$).

Nejsilněji korelující a také statisticky velmi významné kategorie jako „práce“ a „něco nepříjemného“ mohou naznačovat, že lidé s nižším vzděláním budou realitu spíše méně vnímat v rámci nějakých filosofujících přístupů a naopak více jí vnímat z hlediska pracovních povinností nebo něčeho nepříjemného, na co tyto kategorie významově poukazují. Další signifikantně negativně korelující kategorie, jako např. „být „nohama na zemi“, „práce“, „opak bezstarostnosti“, „povinnosti“, „řešení problémů a životních situací“, „každodenní banality, stereotyp“, „něco tvrdého a bolestného“, „bitevní pole“, „nuda“, „peníze, vydělávání peněz“, „svět dospělého“, by spolu s předchozími dvěmi mohly tvořit určitou vzájemně související skupinu. Tyto hypotézy budou prozkoumány v rámci clusterové analýzy, která je nad rámec této práce.

Tab. 7. Průměrná škálová hodnocení u respondentů s výučním listem nebo středním vzděláním v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,57
2	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	4,20
3	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	4,17
4	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	4,14
5	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	4,11
6	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,09
7	zdraví - nemoc; život - smrt	4,06
8	práce (práce, chození do práce)	3,97
9	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,94
10	život (život a vše, co je s ním spojené)	3,89
11	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,86
12	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,80
13	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,80
14	řešení problémů a životních situací	3,77
15	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,77
16	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak jí vnímám a co si o ní myslím)	3,74
17	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,74
18	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,71
19	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,71
20	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,69
21	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,69
22	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,69
23	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý jí zažívá a vnímá jinak)	3,66
24	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,63
25	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,63
26	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	3,60
27	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,57
28	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,57
29	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,54
30	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	3,54
31	historická současnost (současnost)	3,51
32	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,51
33	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si jí představujeme; opak fantazie)	3,46
34	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,46
35	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,46
36	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	3,34
37	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,31
38	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,31
39	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	3,26
40	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,26
41	peníze, vydělávání peněz	3,26
42	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	3,17
43	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	3,14
44	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,97
45	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoli; i víra v Boha, transcendentálno)	2,94
46	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,89
47	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	2,89
48	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuju)	2,86
49	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrať se do reality)	2,83
50	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,77
51	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,74
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	2,43

Tab. 8. Průměrná škálová hodnocení u respondentů s vyšším odborným nebo univerzitním vzděláním v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,53
2	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,24
3	život (život a vše, co je s ním spojené)	4,02
4	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,90
5	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	3,90
6	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	3,90
7	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,90
8	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,78
9	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie)	3,71
10	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	3,71
11	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,69
12	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,69
13	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,67
14	zdraví - nemoc; život - smrt	3,58
15	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak ji vnímám a co si o ni myslím)	3,53
16	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,45
17	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,45
18	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,38
19	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,37
20	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,27
21	historická současnost (současnost)	3,24
22	řešení problémů a životních situací	3,20
23	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,18
24	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý ji zažívá a vnímá jinak)	3,18
25	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,18
26	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,18
27	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,14
28	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,08
29	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,08
30	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,02
31	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,00
32	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,00
33	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	2,96
34	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	2,94
35	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	2,82
36	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	2,80
37	práce (práce, chození do práce)	2,73
38	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	2,68
39	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality)	2,67
40	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	2,59
41	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,57
42	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoli; i víra v Boha, transcendentálno)	2,51
43	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,35
44	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,35
45	peníze, vydělávání peněz	2,31
46	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,25
47	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuji)	2,24
48	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,16
49	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,14
50	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,02
51	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	1,92
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	1,82

9. 3. 4. Škálová hodnocení v souvislosti s věkem

V tabulkách 9 a 10 uvádíme škálová hodnocení u respondentů do 30 let a nad 30 let. Obě kategorie se v zásadě příliš neliší ani navzájem, ani od předchozích skupin v celkovém souboru, nebo v souvislosti s pohlavím a vzděláním. Kategorie „to, že stárneme a umíráme“ je u obou věkových skupin hodnocena velmi vysoko, u skupiny respondentů nad 30 let je hodnocena mírně výše (4,58) než u respondentů do 30 let (4,13).

Pozitivní korelace mezi věkem a jednotlivými kategoriemi byla zjištěna u „něco, z čeho se nelze vymanit“ (Pearsonovo $r=0,226$; $p=0,036$), „něco, co sdílím s ostatními“ ($r=0,219$; $p=0,043$) a „být nohama na zemi“ ($r=0,263$; $p=0,014$). Mohlo by to naznačovat určitou tendenci uvědomovat si s přibývajícím věkem, že jako lidé máme „společný úděl“ nebo že „všichni jsme na jedné lodi“, také jakousi nevyhnutelnost a nevymanitelnost lidské existence. Kategorie „být nohama na zemi“ mluví sama za sebe. Když jsme ale kontrolovali vzdělání respondentů, tyto položky nekorelovaly.

Tab. 9. Průměrná škálová hodnocení u respondentů do 30 let v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,25
2	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,13
3	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,90
4	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	3,90
5	život (život a vše, co je s ním spojené)	3,88
6	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	3,88
7	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,78
8	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,75
9	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	3,75
10	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	3,73
11	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie)	3,70
12	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak jí vnímám a co si o ní myslím)	3,68
13	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,65
14	zdraví - nemoc; život - smrt	3,63
15	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,60
16	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,55
17	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,53
18	řešení problémů a životních situací	3,50
19	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,50
20	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,45
21	historická současnost (současnost)	3,43
22	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,40
23	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,38
24	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý jí zažívá a vnímá jinak)	3,35
25	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,35
26	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,25
27	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,25
28	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,25
29	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,20
30	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,13
31	práce (práce, chodění do práce)	3,13
32	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,13
33	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,08
34	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,03
35	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,03
36	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,00
37	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,98
38	bítevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	2,95
39	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	2,88
40	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	2,83
41	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality)	2,68
42	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoliv; i víra v Boha, transcendentálno)	2,68
43	peníze, vydělávání peněz	2,65
44	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,63
45	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,58
46	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,50
47	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,50
48	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,50
49	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,48
50	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuju)	2,43
51	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	2,20
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	1,95

Tab. 10. Průměrná škálová hodnocení u respondentů nad 30 let v sestupném pořadí

Pořadí	Název kategorie	Průměrná škálová hodnocení
1	to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	4,58
2	skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	4,47
3	příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	4,14
4	ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	4,14
5	lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	4,09
6	život (život a vše, co je s ním spojené)	4,05
7	svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	4,00
8	něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	3,98
9	moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	3,95
10	zdraví - nemoc; život - smrt	3,95
11	prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	3,86
12	něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	3,77
13	něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	3,70
14	všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	3,69
15	pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak ji vnímám a co si o ní myslím)	3,60
16	něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	3,56
17	zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	3,56
18	moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	3,55
19	opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si ji představujeme; opak fantazie)	3,53
20	být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	3,53
21	situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	3,51
22	něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	3,42
23	povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	3,42
24	společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	3,38
25	subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý jí zažívá a vnímá jinak)	3,37
26	práce (práce, chození do práce)	3,37
27	řešení problémů a životních situací	3,34
28	každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	3,33
29	moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	3,28
30	historická současnost (současnost)	3,28
31	objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	3,24
32	lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	3,21
33	bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	3,19
34	to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	3,16
35	něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	3,16
36	něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	3,16
37	možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	3,14
38	učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	3,12
39	bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	3,05
40	peníze, vydělávání peněz	2,80
41	to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality)	2,77
42	něco stabilního (spojeno se stabilitou)	2,77
43	to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoliv; i víra v Boha, transcendentálno)	2,74
44	něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	2,74
45	něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	2,70
46	moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	2,67
47	moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuju)	2,56
48	něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	2,53
49	opak bezstarostnosti (starosti, obavy)	2,44
50	svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	2,35
51	nuda (realita je někdy dost nudná)	2,23
52	něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	2,14

10. Diskuze

Jsme si vědomi některých nedostatků našeho výzkumu, zejména co se týče samotného vytváření jednotlivých kategorií a širokých možných souvislostí jejich chápání jednotlivými respondenty. Nicméně pokusíme se teď shrnout naše poznatky.

Na základě našeho šetření významu „reality“ bylo zdá se zcela odmítnuto, že by něco jako „realita“ nemělo existovat. Toto může souviset se zvláště znějící formulací této kategorie v našem dotazníku, zároveň to ale poukazuje na tendence přemýšlení o realitě jako o něčem skutečném. Kategorie „skutečnost“ byla také nejčastěji uváděna v 1. etapě výzkumu, z celkového počtu 60 respondentů jí uvedlo 25 respondentů, byla také hodnocena velmi vysoko ve 2. etapě výzkumu. Spolu s významovými kategoriemi, jako jsou „to, že stárneme a umíráme“, „teď a tady“, „život“, „příroda a přírodní jevy“ nebo „něco, co existuje nezávisle na nás“, by tak mohla tvořit užší významové jádro pojmu „realita“. Takovéto chápání reality spíše odpovídá těm konceptům, které by mohly být označeny jako realismus.

Zajímavou jádrovou kategorií se zdá být „teď a tady“, v jistém smyslu totiž patří zaměření se na přítomný okamžik spíše k východním filozofickým tradicím (Varela, Thompson, Rosch, 1991). Mohlo by to naznačovat, že „západní člověk“ má také určité vlohky a touhu po prožívání přítomného okamžiku a je také schopen se na přítomný okamžik zaměřit. Realita je to, co je teď, nikoliv minulost nebo budoucnost.

„To, že stárneme a umíráme“ je kategorií, která získala vůbec nejvyšší hodnocení ve 2. etapě výzkumu, ačkoliv v 1. etapě byla zmíněna v podstatě jen okrajově dvěmi respondentkami. Procesy stárnutí a umírání se moderní společnost snaží všemožně potlačit, zredukovat, zpomalovat, smrt a nemoc je vytlačovaná za neprostopadlé zdi nemocnic nebo jiných „specializovaných“ ústavů, které slouží v podstatě k tomu, aby tyto „nepříjemné“ souvislosti života zakryly (Ariès, 2000). Stárnutí, ale mnohem více smrt, jsou v moderních společnostech v podstatě tabu. To může být jedním z důvodů velké diskrepance mezi četnostmi uvádění této kategorie v 1. etapě výzkumu a škálovým hodnocením ve 2. etapě.

Když nemusíme, tak na tyto fenomény nemyslíme, jsou skryty kdesi hluboko, nicméně jsme-li s nimi konfrontováni, uvědomujeme si jejich nevyhnutelnost a „skutečnost“. Výsledek našeho výzkumu by mohl naznačovat, že stejně jako tomu bylo v minulosti, jak o tom velice zajímavě vypráví historik Philippe Ariès (2000), i v dnešní době má člověk potřebu realitu konečnosti svého života zpracovávat a být s touto skutečností vyrovnaný a v jistém smyslu „spokojený“. Domníváme se, že uvědomování si a respektování této kategorie v životě moderního člověka by významným způsobem přispělo ke „smysluplné“ aktualizaci jeho smyslu.

Zajímavý výsledek přineslo srovnání výsledků hodnocení mezi muži a ženami, protože v podstatě žádné významné rozdíly zjištěny nebyly. Ačkoliv byla kategorie „lidé kolem mě“ v 1. etapě výzkumu čistě záležitostí žen, ve 2. etapě výzkumu byla jak muži tak ženami hodnocena velmi vysoko. Sociální vztahy jsou pro ženy i pro muže významnou souvislostí jejich „reality“.

Kategorii „bitevní pole“, kterou v 1. etapě uvedlo až 20,8 % mužů, „přebilo“ v hodnocení souvislostí s realitou mnoho jiných kategorií. Škálové hodnocení této kategorie u mužů bylo 3,17, což je poměrně vysoká hodnota, nicméně co se týče pořadí, umístilo se „bitevní pole“ až na 38. místě.

Realita může být často vnímána jako paradox („něco stabilního“ i „něco nestabilního“), což představuje variaci na paradox lidského bytí, jak už jsme například zmiňovali v teoretické části v souvislosti s paradoxem komunikace. Domníváme se, že paradoxní vnímání „reality“ vůbec vyplývá z danosti naší existence, například v souvislosti s tím, že jsme zároveň psychickým (sebe sama utvářejícím) systémem, který má své specifické zkušenosti a poznání, zároveň jsme ale pevně zakotveni v prostředí nejrůznějších dalších psychických a sociálních systémů, se svými specifickými požadavky, zkušenostmi, potřebami, „realitou“. Vhodným „vědeckým“ vyjádřením tohoto paradoxu, této principiální nestability, se zdají být principy asimilace a akomodace – asimilace se snaží stabilizovat, akomodace destabilizuje.

V rámci našeho výzkumu jsme zaznamenali také určité konstruktivistické tendence v myšlení našich respondentů vyjádřené kategoriemi „moje pocity, moje intuice“, „moje

myšlenky a představy“, „možnosti výběru“ nebo „zkušenost každého z nás“. Posledně zmiňovaná kategorie byla stabilně hodnocena relativně vysoko (v celkovém souboru bylo škálové hodnocení 3,62). Kategorie „moje myšlenky, moje představy“ pak byla ve 2. etapě hodnocena 2,49 a v celkovém pořadí se umístila jako pátá od konce. Zajímavé je, že „moje pocity, moje intuice“ získala vyšší hodnocení než předchozí zmiňovaná kategorie, a to 2,81 v celkovém souboru, i když pocity a intuice podle nás představují něco ještě vágnějšího než jsou myšlenky a představy.

Ukázalo se, že dosažené vzdělání má určitý vliv na hodnocení jednotlivých kategorií: zajímavou souvislostí v tomto ohledu je to, že lidé s vyšším vzděláním mají tendence používat k hodnocení i extrémnější hodnoty, a to zejména u negativního hodnocení. Výsledky v našem výzkumu by mohly naznačovat, že lidé s nižším vzděláním tak řečeno moc o realitě „nefilozofují“ a spíše jí vnímají v jejích „tvrdších“ kontextech.

Náš výzkum ukázal několik zajímavých souvislostí pojmu „realita“. Předně se zdá, což nás nepřekvapuje, že naše tendence vnímat realitu je spíše objektivistická. Ukázalo se také, že ve vnímání pojmu „realita“ nejsou významné rozdíly mezi muži a ženami. Další analýzy našich dat by mohly ukázat i jiné souvislosti. Chtěli bychom v započaté práci i nadále pokračovat, rozšířit zkoumaný vzorek o dalších alespoň 80 osob a více prozkoumat jednotlivé kategorie a souvislosti mezi nimi na základě clusterové analýzy. Tyto výsledky pak budou publikovány v rámci rigorózní práce.

Literatura:

Akademický slovník cizích slov (1. vyd.). (1995). Praha: Academia.

Anderson, H. (2009). *Konverzace, jazyk a jejich možnosti: Postmoderní přístup k terapii*. Brno: NC Publishing.

Ariés, P. (2000). *Dějiny smrti II*. Praha: Argo.

Ashby, W. R. (1956). *An introduction to cybernetics*. London: Chapman & Hall.

Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., & Bem, D. J. (1993). *Introduction to psychology*. Orlando, FL: Harcourt Brace College Publishers.

Aviram, A. (2000). Beyond constructivism: Autonomy-oriented education. *Studies in Philosophy and Education*, 19, 465–489.

Ayer, A. J. (2006). Je možný soukromý jazyk? In P. Glombíček (Ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein* (35 – 52). Praha: Filosofia.

Bateson, G. (2000). *Steps to an ecology of mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Bickhard, M. H. (1997). Constructivisms and relativisms: A shopper's guide. *Science & Education*, 6, 29 – 42.

Brier, S. (2003). Cybersemiotics and the question of semiotic and informational thresholds. *World Futures*, 59, 361 – 380.

- Brier, S. (2005). The construction of information and communication: A cybersemiotic reentry into Heinz von Foerster's metaphysical construction of second-order cybernetics. *Semiotica*, 154, 355 – 399.
- Cardellini, L. (2006). The foundations of radical constructivism: An interview with Ernst von Glasersfeld. *Foundations of Chemistry*, 8, 177 – 187.
- Cobern, W. W. (2000). The nature of science and the role of knowledge and belief. *Science & Education*, 9, 219 – 246.
- Cobern, W. W. (2004). Some good ideas: Yes! But plagued by politicized institutional-deficit theorizing. *Canadian Journal of Science, Mathematics & Technology Education*, 4(2), 275 – 278.
- Cullin, J. (2005). The ethics of paradox: Cybernetic and postmodern perspective on non-direct interventions in therapy. *Australian & New Zealand Journal of Family Therapy*, 26(3), 138 – 146.
- De Zeeuw, G. (2001). Constructivism: A „next“ area of scientific development? *Foundations of Science*, 6, 77 – 98.
- Diamondová, C. (2006). Má Bismarck ve své krabičce brouka? Traktátovský argument proti soukromému jazyku. In P. Glombíček (Ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein* (213 – 276). Praha: Filosofia.

Efran, J. S., & Fauber, R. L. (1995). Radical constructivism: Questions and answers. In R. A. Neimeyer & M. J. Mahoney (Eds.), *Constructivism in psychotherapy* (275 – 304). Washington, DC: American Psychological Association.

Fehr, B. (2004). Intimacy expectations in same-sex friendships: A prototype interaction-pattern model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2), 265 – 284.

Fehr, B., & Russell, J. A. (1984). Concept of emotion viewed from a prototype perspective. *Journal of Experimental Psychology: General*, 113(3), 464 – 486.

Fehr, B., & Russell, J. A. (1991). The concept of love viewed from a prototype perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(3), 425 – 438.

Geelan, D. R. (1997). Epistemological anarchy and the many forms of constructivism. *Science & Education*, 6, 15 – 28.

Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40(3), 266 – 275.

Gergen, K. J. (1997). Social psychology as social construction: The emerging vision. In C. McCarthy & A. Haslam (Eds.), *The message of social psychology: Perspectives on mind in society* (113 – 128). Cambridge, MA: Blackwell Publishers.

Hardy, M. D. (1997). Von Glasersfeld's radical constructivism: A critical review. *Science & Education*, 6, 135 – 150.

Hennig, C. (2010). Mathematical models and reality: A constructivist perspective. *Foundations of Science*, 15, 29 – 48.

Heylighen, F., & Joslyn, C. (2001). Cybernetics and second-order cybernetics. In R.A. Meyers (Ed.), *Encyclopedia of physical science & technology*. New York, NY: Academic Press.

Hume, D. (1777). *Inquiries concerning human understanding and concerning the principles of morals*. Oxford: Clarendon Press. čes. Zkoumání o lidském rozumu. Praha: Svoboda, 1996.

Hussey, E. (1999). *Presokratiki*. Praha: Nakladatelství Petr Rezek.

Janoušek, J. (2007). *Verbální komunikace a lidská psychika*. Praha: Grada Publishing.

Kant, I. (1783). *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch. čes. Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou. Praha: Svoboda-Libertas, 1992.

Kneer, G. (2009). Jenseits von Realismus und Antirealismus. Eine Verteidigung des Sozialkonstruktivismus gegenüber seinen postkonstruktivistischen Kritikern. *Zeitschrift für Soziologie*, 38(1), 5 – 25.

Komárek, S. (2008). *Příroda a kultura: Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Academia.

Kopytko, R. (2007). Philosophy and pragmatics: A language-game with Ludwig Wittgenstein. *Journal of Pragmatics*, 39, 792–812.

Krippendorff, K. (1993). Major metaphors of communication and some constructivist reflections on their use. *Cybernetics & Human Knowing*, 2(1), 3-25.

Krippendorff, K. (2008). Towards a radically social constructivism. *Constructivist Foundations*, 3(2), 91 – 94.

Krippendorff, K. (2009). Conversation: Possibilities of its repair and descent into discourse and computation. *Constructivist Foundations*, 4(3), 138 – 150.

Kuhn, T. (1997). *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenth.

Ludewig, K. (1994). *Systemická terapie: Základy klinické teorie a praxe*. Praha: Pallata.

Luhmann, N. (1973). *Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

Luhmann, N. (1981). The improbability of communication. *International Social Sciences Journal*, 33(1), 122 – 132.

Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag. čes. Sociální systémy: Nárys obecné teorie. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.

Luhmann, N. (1988). Tautology and paradox in the self-descriptions of modern society. *Sociological Theory*, 6, 21-37.

Matthews, P. S. C. (1997). Problems with Piagetian constructivism. *Science & Education*, 6, 105 – 119.

Maturana, H. R. (1978). Biology of language: The epistemology of reality. In G. A. Miller & E. Lenneberg (Eds.), *Psychology and biology of language and thought: Essays in honor of Eric Lenneberg* (27 – 63). New York, NY: Academic Press.

Maturana, H. R., & Varela, F. J. (1980). *Autopoiesis and cognition: The realization of the living*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.

McDowell, J. (2006). Wittgenstein o řízení se pravidlem. In P. Glombíček (Ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein* (75 – 138). Praha: Filosofia.

Mealey, L. (2000). *Sex differences: Development and evolutionary strategies*. San Diego: Academic Press.

Nelson, K. (2009). Wittgenstein and contemporary theories of word learning. *New Ideas in Psychology*, 27, 275–287.

Nola, R. (1997). Constructivism in science and science education: A philosophical critique. *Science & Education*, 6, 55 – 83.

Nola, R. (2004). Pendula, models, constructivism and reality. *Science & Education*, 13, 349–377.

Ogborn, J. (1997). Constructivist metaphors of learning science. *Science & Education*, 6, 121 – 133.

Oliverius, R. (1986). Metody měření postojů. In J. Janoušek a kolektiv, *Metody sociální psychologie* (129 – 153). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Osgood, C. E., Suci, G. J., & Tannenbaum, P. H. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Parma, P. (2006a). *Umění koučovat: Systemické koučování ve firmě, rodině a škole: pro kouče i koučované, studenty, odborníky i veřejnost*. Praha: Alfa Publishing.
- Parma, P. (Ed.). (2006b). *Studijní texty pro 1. ročník výcvikových programů*. Praha: Institut systemických studií.
- Petříček, M. (1992). *Úvod do (současné) filozofie*. Praha: Herrmann a synové.
- Piaget, J. (1954). *The construction of reality in the child*. New York: Basic Books.
- Rasalingam, H. (2009). Language-games: Race and bewitchment. *Existential Analysis*, 20(2), 319 – 328.
- Riegler, A. (2001). Towards a radical constructivist understanding of science. *Foundations of Science*, 6, 1 – 30.
- Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104(3), 192 – 233.
- Rosch, E. (1976). Structural bases of typicality effects. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 2(4), 491 – 502.
- Quale, A. (2002). The role of metaphor in scientific epistemology: A constructivist perspective and consequences for science education. *Science & Education*, 11, 443 – 457.

Quale, A. (2007). Radical constructivism and the sin of relativism. *Science & Education*, 16, 231 – 266.

Peck, M. S. (1990). *The road less travelled: A new psychology of love, traditional values and spiritual growth*. London: Arrow Books.

Rhees, R. (2006). Je možný soukromý jazyk? In P. Glombíček (Ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein* (53 – 73). Praha: Filosofia.

Sánchez, J. C. & Loredó, J. C. (2009). Constructivisms from a genetic point of view: A critical classification of current tendencies. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 43, 332–349.

Searle, J. R. (1995). *The construction of social reality*. New York, NY: Free Press.

Searle, J. R. (2002). *Consciousness and language*. New York, NY: Cambridge University Press.

Seikkula, J., Alakare, B., & Aaltonen, J. (2001). Open dialogue in psychosis I: An introduction and case illustration. *Journal of Constructivist Psychology*, 14, 247 – 265.

Shaver, P., Schwartz, J., Kirson, D., & O'Connor, C. (1987). Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(6), 1061 – 1086.

Schneider, J. G. (2006). Language and mediality: On the medial status of 'everyday language'. *Language & Communication*, 26, 331–342.

- Schwegler, H. (2001). Physics develops unaffected by constructivism. *Foundations of Science*, 6, 241–253.
- Slaměník, I., & Hurychová, Z. (2006). Prototypický přístup k emocím: Česká populace. *Československá Psychologie*, 50(5), 431 – 441.
- Sternberg, R. J. (2002). *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- Stewart, J. (2001). Radical constructivism in biology and cognitive science. *Foundations of Science*, 6, 99 – 124.
- Svoboda, M. (1999). *Psychologická diagnostika dospělých*. Praha: Portál.
- Šubrt, J. (2007). Niklas Luhmann: Komplexita, evoluce, kontingence. In J. Šubrt a kolektiv, *Soudobá sociologie I (Teoretické koncepce a jejich autoři)* (68 – 119). Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Šulová, L. (2004). *Raný psychický vývoj dítěte*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Thompson, P. W. (2000). Radical constructivism: Reflections and directions. In L. P. Steffe & P. W. Thompson (Eds.), *Radical constructivism in action: Building on the pioneering work of Ernst von Glasersfeld* (412 - 448). London: Falmer Press.
- Timmons, S. (2006). Wittgenstein's language games as a theory of learning disabilities. *Nursing Philosophy*, 7, 20 – 22.
- Van den Belt, H. (2003). How to engage with experimental practices? Moderate versus radical constructivism. *Journal for General Philosophy of Science*, 34, 201–219.

Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Von Bertalanffy, L. (1950). An outline of general system theory. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 1(2), 134 – 165.

Von Bertalanffy, L. (1967). General theory of systems: Application to psychology. *Social Science Information*.

Von Bertalanffy, L. (1972). The history and status of general systems theory. *The Academy of Management Journal*, 15(4), 407 – 426.

Von Foerster, H. (2003). *Understanding understanding: Essays on cybernetics and cognition*. New York, NY: Springer.

Von Glasersfeld, E. (1979). Cybernetics, experience and the concept of self. In. M. N. Ozer (Ed.), *A cybernetic approach to the assessment of children: Toward a more humane use of human beings* (67 – 113). Boulder, CO: Westview Press.

Von Glasersfeld, E. (1982). An interpretation of Piaget's constructivism. *Revue Internationale de Philosophie*, 36(4), 612–635.

Von Glasersfeld, E. (1984). An introduction to radical constructivism. In. P. Watzlawick (Ed.), *The invented reality* (17 – 40), New York, NY: Norton.

Von Glasersfeld, E. (1987). Preliminaries to any theory of representation. In. C. Janvier (Ed.), *Problems of representation in the teaching and learning of mathematics* (215 – 225), Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum.

Von Glasersfeld, E. (1990). Teleology and the concepts of causation. *Philosophica*, 46(2), 17 – 43.

Von Glasersfeld, E. (1997). Amplification of a constructivist perspective. *Issues in Education*, 3(2), 203 – 209.

Von Glasersfeld, E. (1999). The cybernetic insights of Jean Piaget. *Cybernetics and Systems: An International Journal*, 30, 105 – 112.

Von Glasersfeld, E. (2001). The radical constructivist view of science. *Foundations of Science*, 6, 31 – 43.

Watzlawick, P. (1993). *The situation is hopeless, but not serious: The pursuit of unhappiness*. New York, NY: Norton.

Watzlawick, P., Bavelasová, J. B., & Jackson, D. D. (1999). *Pragmatika lidské komunikace: Interakční vzorce, patologie a paradoxy*. Hradec Králové: Konfrontace.

Whitbourne, S. K., & Skultety, K. M. (2002). Body image development: Adulthood and aging. In T. F. Cash & T. Pruzinsky (Eds.), *Body image: A handbook of theory, research and clinical practice* (83 – 90). New York, NY: The Guilford Press.

Wittgenstein, L. (1979). *On certainty*. London: Basil Blackwell.

Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. New York, NY: The MacMillan Company. čes. Filosofická zkoumání. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993a.

Wittgenstein, L. (1993b). *Rozličné poznámky*. Praha: Mladá Fronta.

Wittgenstein, L. (1958). *The blue and brown books*. Oxford: Blackwell Publishing. čes. Modrá a hnědá kniha. Praha: Filosofia, 2006.

Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus logico-philosophicus*. London: Routledge & Kegan Paul. čes. Tractatus logico-philosophicus. Praha: Oikoymenh, 2007.

Woolf, V. (1998). *A room of one's own*. New York, NY: Oxford University Press.

Woolfová, V. (2008). *Vlny*. Doubice: One Woman Press.

Ziemke, T. (2001). The construction of „reality“ in the robot: Constructivist perspectives on situated artificial intelligence and adaptive robotics. *Foundations of Science*, 6, 163 – 233.

Seznam tabulek

Tab. 1. Charakteristika výběrového souboru v 1. etapě podle vzdělání a pohlaví.....	66
Tab. 2. Výsledných 52 kategorií pojmu „realita“ v sestupném pořadí podle četností.....	69
Tab. 3. Charakteristika výběrového souboru ve 2. etapě podle vzdělání a pohlaví.....	71
Tab. 4. Průměrná škálová hodnocení v celkovém souboru v sestupném pořadí.....	74
Tab. 5. Průměrná škálová hodnocení u mužů v sestupném pořadí.....	77
Tab. 6. Průměrná škálová hodnocení u žen v sestupném pořadí.....	78
Tab. 7. Průměrná škálová hodnocení u respondentů s výučním listem nebo středním vzděláním v sestupném pořadí.....	81
Tab. 8. Průměrná škálová hodnocení u respondentů s vyšším odborným nebo univerzitním vzděláním v sestupném pořadí.....	82
Tab. 9. Průměrná škálová hodnocení u respondentů do 30 let v sestupném pořadí.....	84
Tab. 10. Průměrná škálová hodnocení u respondentů nad 30 let v sestupném pořadí.....	85

Příloha 1 - Dotazníkový formulář v 1. etapě výzkumu

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra psychologie

Věk:

Pohlaví:

Dosažené vzdělání:

**Co si představujete pod pojmem „realita“, s čím máte pojem „realita“ spojený,
co pro vás „realita“ znamená?**

(napište prosím v bodech co nejvíc asociací, které vás během cca 5 minut napadnou)

Příloha 2 – Dotazníkový formulář ve 2. etapě výzkumu

Pečlivě si přečtete následující seznam slov a tvrzení vyjadřujících některé charakteristiky pojmu "realita". Na připojené škále od 1 do 5 posuďte, nakolik podle Vašeho mínění uvedené slovo nebo tvrzení vystihuje pojem "realita". Do políčka za každé slovo napište číslo vyjadřující Vaše hodnocení. Vyplňte, prosím, také údaje týkající se vašeho věku, pohlaví a vzdělání. Děkujeme.

1	2	3	4	5
vůbec nevystihuje pojem „realita“		zcela vystihuje pojem „realita“		

Věk:

Pohlaví:

Vzdělání:

opak představ a snů (realita je často jiná, než jak si jí představujeme; opak fantazie)	
něco, z čeho se nelze vymanit (nevymanitelnost, nepřekročitelnost, nutnost)	
lidský charakter; to, jací jsme (moje dobré a špatné vlastnosti; charakter lidí; morálka obecně)	
moje rozhodnutí a následky mých rozhodnutí (zodpovědnost za všechno, co dělám)	
moje pocity, moje intuice (to, co cítím, co tuším)	
něco, co sdílím s ostatními (společně vnímaná realita)	
skutečnost (něco skutečného, skutečnost, ta pravá skutečnost)	
něco, co můžeme vnímat smysly (hmatatelné, viditelné; smyslové vjemy; to, co vidím a cítím)	
zkušenost každého z nás (moje zkušenost a zkušenost dalších lidí; to, co zažívám)	
něco, co existuje nezávisle na nás (skutečnosti na nás nezávislé)	
možnosti výběru (výběr z možností; možnosti volby)	
subjektivní pravda nebo vnímání (pro každého je realita jiná, každý ji zažívá a vnímá jinak)	
být "nohama na zemi" (chovat se racionálně, adekvátně situaci)	
něco stabilního (spojeno se stabilitou)	
něco, co je jen moje (moje osobní realita; to, jak já chápu věci; moje existence)	
všechno (vše, co je kolem mě; vše, co se děje kolem nás)	
pravda (opravdové, nepopíratelné; pravda, bez ohledu na to, jak jí vnímám a co si o ní myslím)	
něco, co nelze poznat (nepoznatelné, neuchopitelné)	

život (život a vše, co je s ním spojené)	
moje tělo a to, jak ho vnímám (moje tělo, poloha mého těla)	
něco, co jako takové neexistuje (něco jako realita neexistuje)	
historická současnost (současnost)	
svět dospělého (opak světa viděného dětskýma očima)	
to, co je vně mě (vyrušení z myšlení; "vrat' se do reality)	
práce (práce, chození do práce)	
zdraví - nemoc; život - smrt	
ted' a tady; to, co je ted' (tento okamžik; to, co právě dělám, co se právě děje kolem mě)	
něco nestabilního, proměnlivého (vše se neustále mění)	
to, čemu věřím (to, v co věřím, čemu věřím, ať už je to cokoliv; i víra v Boha, transcendentálno)	
opak bezstarostnosti (dělání si starostí, obavy z budoucnosti)	
příroda a přírodní jevy (fyzikální svět, elementy, vesmír, slunce, voda, stromy, květiny, atd.)	
povinnosti (povinnosti, každodenní povinnosti)	
lidé kolem mě (moje rodina, kamarádi, přátelé, lidé v mém životě, lidé)	
něco, co můžeme poznat smysly (realita je smysly poznatelná; něco, co můžeme ověřit)	
něco nepříjemného (něco nepříjemného, nepříjemnosti)	
moje myšlenky, moje představy (přemýšlení; to, co já si myslím, jak já si věci představuji)	
situace, které nastanou (vzniklá situace, nastalá situace; vše co se stane)	
řešení problémů a životních situací	
každodenní banality, stereotyp (každodenní život; každodenní rutina; každodennost)	
prostor, ve kterém se pohybujeme (prostor, který je kolem nás; realitu pro mě tvoří okolí)	
bitevní pole (život je boj - život je realita; boj o přežití; realita je boj)	
to, co nelze změnit (nezměnitelné; to, co se stane a už to nejde vrátit)	
objektivní faktory (např. finanční krize, finanční možnosti, fakta)	
to, že stárneme a umíráme (smrt, stárnutí)	
společnost (společnost, vztahy, systém; něco, co si vytváří společnost)	
něco tvrdého a bolestného (bolestivá, tvrdá realita; krutost)	
nuda (realita je někdy dost nudná)	
peníze, vydělávání peněz	
svět okolo nás (venkovní svět, prostředí)	
moje fyzické potřeby (jídlo, sport, sex, kouření, apod.)	
bdělý stav (opak spánku; vnímání v bdělém stavu)	
učení, hledání, růst (rozvoj, vzdělávání; poznávat, zkoumat)	